

"In Belgium, women do all the work"¹

De arbeid van vrouwen in de Luikse mijnen, negentiende-
begin twintigste eeuw²

LEEN ROELS

Promovenda – Universiteit Maastricht

Dat vrouwen tot aan het begin van de twintigste eeuw in België als mijnwerkster ondergronds werkten, en bovengronds nog veel langer, is een weinig onderzocht gegeven. Dit is verwonderlijk, gezien het feit dat de mijnwerkster voor vele kunstenaars een populair motief vormde. Een groep kunstenaars met socialistische sympathieën vond hierin een dankbaar onderwerp en bovendien werd deze kunst actief ondersteund door de groeiende Belgische Werkliedenpartij – *Parti Ouvrier Belge* (opgericht in 1885). Vanaf de jaren 1880 werd de *hiercheuse* één van de meest geschilderde, beeldhouwde en later gefotografeerde arbeidsters in België (Hilden, 1991, 414-415).³ Toch is over deze groep vrouwen heel weinig bekend.⁴ Voorliggend artikel hoopt een aanzet te geven tot het opvullen van deze lacune in de nationale geschiedschrijving. Uitgaande van theorieën over seksesegregatie op de werkvloer, literatuur over de ontwikkelingen in andere landen, voornamelijk Groot-Brittannië en Noord-Frankrijk, en een beperkt empirisch onderzoek zal getracht worden de situatie in België, en meer bepaald in de Luikse mijnen, nader toe te lichten. Nagegaan zal worden of de algemene inzichten uit de internationale en nationale literatuur door empirisch onderzoek kunnen worden bevestigd.

---

¹ Uitspraak van Boulger (1904, 262) (Hilden, 1993, 3).

² Auteur dankt Prof. Dr. Ad Knotter, Drs. Serge Langeweg en de anonieme commentatoren vanwege de redactie van dit tijdschrift voor hun opbouwende kritiek op eerdere versies van dit artikel.

³ Omdat de *hierchage*, het slepen van de steenkool, de voornaamste bezigheid van de vrouwelijke mijnwerkers was, werd dit al snel de algemene benaming voor vrouwen die ondergronds werkten.

⁴ In 1996 verscheen een licentiaatsverhandeling over vrouwen- en kinderarbeid in de steenkolenmijnen van Seraing (Salée, 1996) en in 2002 verscheen er een artikel van de hand van Suzy Pasleau eveneens omtrent de vrouwenarbeid in Seraing (Pasleau, 2002). Twee oudere licentiaatsverhandelingen die niet werden opgenomen in universiteitscatalogi: Maron (1975) en Bairin (1976), behandelen ook de vrouwenarbeid in de mijnbouw. De eerste kon jammer genoeg niet worden ingezien.

Was het inderdaad zo dat Belgische vrouwen meer en langer werkten dan vrouwen elders, zoals de titel van dit artikel ons doet geloven? In de tweede helft van de negentiende eeuw vertoonden de Belgische vrouwen, samen met de Britse, in de industriële sector inderdaad de hoogste activiteit (Pott-Buter, 1993, 277). Wanneer we enkel de extractieve nijverheid in rekening brengen zien we dat de Belgische vrouwen doorheen de tweede helft van de negentiende eeuw in deze sector veel meer vertegenwoordigd zijn, tussen de 4 en bijna 14 procent, dan de Britse vrouwen, met een maximum van 3,11 procent (Mitchell, 1998, 146, 160).⁵

In Emile Zola's roman *Germinal (De Mijn)* vinden we een neerslag van het leven van de mijnwerkers in de Noord-Franse regio in de periode 1866-1869 (Zola, 1993). In die periode waren er 14.000 vrouwen aan het werk in de Franse extractieve bedrijven, een aandeel van 8,81 procent (op een totaal van 159.000 werknemers) (Mitchell, 1998, 149). Eén van de hoofdfiguren in de roman van Zola is de mijnwerkster Cathérine Maheu, die als taak had de mijnwaggen tot de voet van de schacht te transporteren. Onder haar werkten een resem andere vrouwen en meisjes als ondergrondse sleepsters. Zij behoorden tot een groep mannen en vrouwen die samen op akkoordloon werkten. Volgens Zola wilden de mijnondernemers de ondergrondse vrouwenarbeid afschaffen en deze vrouwen door mannen laten vervangen, maar dit stuitte op tegenstand van de mijnwerkers, die het bijkomend inkomen van vrouwen en dochters nodig hadden. Deze arbeid in groeps- en familieverband was in de mijnindustrie niet uitzonderlijk. Getrouwde vrouwen die kinderen te verzorgen hadden stopten over het algemeen met het mijnwerk. Door het in huis nemen van kostgangers konden zij eventueel voor een extra inkomen zorgen (Vanja, 1989, 19-20). In 1892 werd een verbod ingesteld op de ondergrondse arbeid van vrouwen, waarna hun tewerkstelling in het Franse mijnbedrijf snel daalde (Le Tirant, 2002, 173).⁶ In 1896 bedroeg hun aandeel nog slechts 2,6 procent (Mitchell, 1998, 149). Toen de vrouwen in Frankrijk enkel nog bovengronds aan de slag mochten, werden ze geconcentreerd in twee functies: de *triage* – het sorteren van de steenkool, en de *lampisterie* – het onderhoud van de mijnlampen (Le Tirant, 2002).

---

⁵. Onder extractieve nijverheid worden alle bedrijven verstaan die grondstoffen uit de bodem winnen. Geen verder onderscheid naar grondstof werd gemaakt, maar we kunnen veronderstellen dat een groot deel van de extractieve bedrijven uit steenkolenmijnen bestond. Zie bijlage 2.

⁶. Het verbod op ondergrondse arbeid voor vrouwen en kinderen was reeds in 1874 ingesteld, maar werd vooralsnog niet toegepast. In 1892 werd het opnieuw ingesteld.

Ook in Groot-Brittannië maakte de tewerkstelling van vrouwen in de steenkolenmijnen tot het begin van de negentiende eeuw deel uit van de gezinseconomie.⁷ Mannelijke familieleden gebruikten hun hulp waar het maar mogelijk was (Humphries, 1987, 946-947). Net als in Noord-Frankrijk was hun belangrijkste taak het slepen van de steenkool: het trekken van sleeën of kuipen gevuld met steenkool of puin, van het kolenfront naar de bodem van de schacht. Modernisering ging gepaard met een toename in arbeidsmogelijkheden voor jonge mannen in de Britse steenkoolindustrie, terwijl de technologische ontwikkeling de mogelijkheden voor vrouwen juist deed dalen: hun taken werden meer en meer door paarden en machines overgenomen. Mijnen met dunne steenkolenlagen en/of weinig kapitaal pasten zich echter maar moeizaam aan de technologische vooruitgang aan. Tegen 1840 bleef de ondergrondse arbeid van vrouwen slechts in belangrijke mate voortbestaan in bepaalde regio's in Engeland, namelijk Yorkshire, West-Lancashire, East-Scotland en South-Wales. Het aantal vrouwen in de mijnen, zowel ondergronds als bovengronds, kan omstreeks die tijd worden geschat op 5.000 à 6.000 (John, 1984, 19). In de statistieken van 1841 voor de gehele extractieve nijverheid vinden we een aantal van 7.000 vrouwen terug. Op een totaal van 225.000 arbeiders (mannen én vrouwen) vormt dit slechts 3,11 procent (Mitchell, 1998, 160). Min of meer toevallig werd door de *Children's Employment Commission* omstreeks 1840 'ontdekt' dat er vrouwen ondergronds werkten en dit zorgde voor de nodige ophef (Vanja, 1989, 18). Het mogelijk destructieve effect van mijnwerk op het huishouden werd meer en meer een publieke vrees. Bovendien vonden steeds meer mijnwerkers zelf het ondergrondse werk immoreel en ongepast voor vrouwen. Hoewel deze houding tegenover vrouwenarbeid in de mijnen niet algemeen was, kregen de tegenstanders de overhand en werd de ondergrondse arbeid van vrouwen reeds in 1842 afgeschaft (John, 1984, 19). Ondanks het verbod bleven er in Groot-Brittannië toch een honderdtal vrouwen tot het einde van de negentiende eeuw ondergronds werken, aangezien de naleving van het verbod moeilijk te controleren was in afgelegen gebieden en de boetes bij een overtreding niet erg hoog waren (Vanja, 1989, 18). In de jaren 1880 werd er ook werk gemaakt van de afschaffing van de bovengrondse vrouwenarbeid. In 1874 bedroeg het aandeel vrouwen in het bovengronds mijnbedrijf nog 6,25 procent (6.899 op 110.218), maar in 1900 was dit aandeel reeds gedaald tot 3,13 procent (John, 1984, 71, 148). Het boek van Angela John over de vrouwenarbeid in de Britse steenkoolmijnen, waaraan dit onder meer is ontleend, geeft een aantal

---

⁷ "[...] a system of work organization consisting of a 'team' of workers who were often members of the same household" (Mark-Lawson & Witz, 1988, 152).

aanknopingspunten voor een vergelijking met de Belgische situatie. Zij baseerde haar bevindingen vooral op rapporten van Arthur Munby, een Victoriaans dichter en advocaat, die dagboeken bijhield met observaties omtrent vrouwenarbeid. Hij verzamelde ook foto's van werkende vrouwen. Wat Zola voor de mijnwerksters in Noord-Frankrijk deed, deed Munby voor de mijnwerksters in Groot-Brittannië.

In Pruisen werd de inzet van vrouwen in de mijnbouw, en daarmee de rol van vrouwenarbeid in het gezinsinkomen, al in de achttiende eeuw sterk ingeperkt door de grote invloed van de staat op de organisatie van de kolenwinning. De Pruisische mijnbouw was tot op zekere hoogte op militaire leest geschoeid. Net zoals het leger werd ook de mijnbouw beschouwd als een mannenwereld. Vrouwenarbeid in de mijnen werd van steeds mindere betekenis, zeker in vergelijking tot de situatie in Groot-Brittannië, Frankrijk, en in het latere België. Deze tendens zette zich in de negentiende eeuw voort. In 1827 werd in de Pruisische gebiedsdelen aan de linker Rijnsoever een verbod ingesteld op de ondergrondse vrouwenarbeid in de steenkolenmijnen. Ook bovengronds mochten ze maar een beperkt aantal werkzaamheden meer verrichten. Voor Düsseldorf werden dezelfde regels in 1858 ingevoerd. Een algemeen verbod op ondergrondse vrouwenarbeid voor het gehele Duitse Keizerrijk werd in 1878 afgekondigd (Vanja, 1989, 21-23).

De vrouwenarbeid in de Belgische mijnen is uitgebreid beschreven door Patricia Hilden, een Amerikaanse historica. In haar boek *Women, Work and Politics: Belgium 1830-1914* (1993) geeft ze een zeer omvangrijk overzicht van de vrouwenarbeid, en dus ook van de (ondergrondse) mijnarbeid van vrouwen. Haar hoofdstuk daarover is vooral gebaseerd op contemporaine rapporten, die ook in dit artikel hier en daar aan bod komen. Zij schetst de situatie voor heel België en gaat hierbij soms zeer veralgemenend te werk. De enorme hoeveelheid bronnenmateriaal die in haar onderzoek werd benut, wordt vooral gebruikt als achtergrondinformatie bij een analyse van het discours en de iconografie van de *hiercheuses*. Volgens Hilden was ook in België de ontginning van steenkool lange tijd een familieaangelegenheid en werd er over het algemeen geen onderscheid gemaakt in arbeidsverdeling naar geslacht. In de achttiende eeuw onderging de steenkoolnijverheid belangrijke veranderingen. Kleinere familiale mijnbedrijven werden opgekocht door grotere consortia en deze zochten grote groepen arbeiders, die nu meestal niet langer in familieverband konden werken. In 1829 waren er in het Luikse reeds negen steenkolenmijnen met meer dan 100 werknemers, de grootste, nv Cockerill, had er zelfs meer dan 400 (Caulier-Mathy, 1962, 22-

25). Het meeste werk in de steenkoolmijnen bleef volgens Hilden echter *ungendered*. Tot het laatste kwart van de negentiende eeuw bleef het aantal vrouwen dat ondergronds werkte stijgen (Hilden, 1993, 9, 87-88). In 1890 bedroeg het aandeel vrouwen in de steenkoolnijverheid nog 6,47 procent (Mitchell, 1998, 146). De jonge Belgische en liberale regering stond weigerachtig tegenover wetgeving die het vrije marktsysteem in het gedrang zou brengen. Humanitaire overwegingen moesten het onderspit delven voor de materiële belangen van de industrie (Keymolen, 1982, 27). Na de massale stakingen in 1886 werd er eindelijk werk gemaakt van een beschermende arbeidswetgeving. De katholieke regering reageerde op de onlusten met een grootschalig onderzoek naar de werkomstandigheden in de industrie. Het resultaat was een wetgeving, die van kracht werd in 1892: de wet van 13 december 1889 betreffende de arbeid van vrouwen, jongeren en kinderen in de nijverheidsgestichten. Deze wet was beperkt en alleen kinderen en vrouwen jonger dan 21 die ondergronds werkten voelden de gevolgen. Vrouwen en meisjes die in 1892 reeds ondergronds werken mochten dat blijven doen (Nandrin, 1989). Meer dan één vrouw ontdukte het verbod bovendien door zich voor te doen als man, maar niettemin verdwenen vrouwen geleidelijk uit het ondergrondse werk (Hilden, 1993, 31-36). Pas vanaf 1911 werd de ondergrondse mijnarbeid voor alle vrouwen verboden (Foulon-Busine, 2002, 33).

Uit bovenstaand overzicht kunnen we concluderen dat de ondergrondse vrouwenarbeid in België blijkbaar langer standhield dan in de rest van West-Europa. Volgens Hilden steeg het aantal mijnwerksters zelfs verder tot het einde van de negentiende eeuw. Bovendien wijst ze op het vrijwel ontbreken van een arbeidssegregatie op basis van geslacht. Dit zou België wel erg uniek maken. Hierbij moeten we wel opmerken dat ze deze uitspraken uit haar inleiding verderop in haar boek enigszins nuanceert. Aan de hand van een eigen empirisch onderzoek zal nagegaan worden of de stellingen van Hilden wel steek houden. Uit literatuur over andere landen bleek immers dat vrouwen in de steenkoolmijnen juist specifieke taken kregen toebedeeld, zowel ondergronds als bovengronds en dat het aantal vrouwen ondergronds sterk regionaal werd bepaald.

De centrale vragen in dit artikel zijn: kan de Belgische situatie worden vergeleken met die in het buitenland? Hield de ondergrondse mijnarbeid van vrouwen in de Belgische en Luikse mijnen wel zo lang stand als het laattijdige verbod ons doet vermoeden, en zo ja, waarom was dit zo? Uit de buitenlandse historiografie kunnen we afleiden welke taken de mijnwerksters

precies vervulden en hoe de arbeidsverdeling er elders uit zag. Was eenzelfde arbeidsorganisatie als in Engeland en Noord-Frankrijk ook in België aanwezig of was er, zoals Hilden aangeeft, weinig verschil tussen de mannelijke en vrouwelijke taken in het Belgische mijnbedrijf?

Wanneer we spreken over vrouwen in de mijnsector raken we aan het concept seksesegregatie. Onder seksesegregatie wordt de ongelijke verdeling van mannen en vrouwen over beroepen en functies verstaan, alsook het daaruit voortvloeiende verschil in beloning. Horizontale segregatie wijst op het feit dat mannen en vrouwen niet gelijk over de verschillende bedrijfstakken en beroepen zijn verdeeld; verticale segregatie betekent dat de posities binnen een bedrijf ongelijk zijn verdeeld: vrouwen bevinden zich vooral in de laagst gewaardeerde en betaalde functies, mannen nemen eerder de hogere functies in (De Groot, 2001, 17-32). Op basis van een analyse van de Belgische industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910 concludeert Nele Bracke dat er aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw op alle niveaus sprake was van arbeidssegregatie op basis van geslacht. Zij stelt dat de begrippen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' sectoren grotendeels ideologisch werden bepaald en dat deze segregatie het gevolg was van een bewuste politiek van de geschoolde arbeiders en de overheid. In sectoren waar men over 'mannelijke' eigenschappen moest beschikken, zoals de mijnbouw, waren de vrouwen ondervertegenwoordigd (Bracke, 1996, 200-201). Bracke stelt zowel een horizontale als een verticale arbeidssegregatie naar geslacht vast: de meeste vrouwen waren werkzaam op uitvoerend en dus lager niveau. Het gevolg hiervan was een geringer maatschappelijk aanzien voor de vrouwen en een lager loon. De arbeid van vrouwen werd anders gewaardeerd dan de mannenarbeid en het vrouwenloon werd gezien als een aanvulling op het gezinsinkomen. Dat vrouwen niet in de hoger gewaardeerde functies terechtkwamen wordt verklaard door het feit dat vele vrouwen de loonarbeid verlieten als ze huwden of kinderen kregen. Bracke stelt dat dit slechts een drogreden is, ze konden immers precies omwille van hun vrouw-zijn niet opklimmen (*Ibid.*, 200-201).

Volgens Gertjan De Groot (2001, 17-32) is de typering van werk als mannen- of vrouwenwerk niet gebonden aan specifieke mannelijke of vrouwelijke eigenschappen of kwalificaties zoals fysieke kracht of scholingsgraad, maar aan de sociale constructie van sekse in de praktijk van het arbeidsproces. De veranderingen in het productieproces en de introductie van nieuwe technieken tijdens de industriële revolutie maakten andere verdelingen tussen vrouwen- en mannenwerk mogelijk. Volgens sommige auteurs reproduceerde

de seksesegregatie in de nieuwe fabrieken de daaraan voorafgaande vormen van gezinsarbeid. Die zorgden ervoor dat vrouwen vooral aanvullende werkzaamheden verrichtten en in een ondergeschikte positie terechtkwamen. De reproductie van de gezinsarbeidsverhoudingen in de fabrieken wordt zowel aan de werkgevers als aan de mannelijke arbeiders toegeschreven. De werkgevers namen mannen in dienst voor de hoofdfuncties en lieten het aan hen over om hulpkrachten aan te nemen. Voortbouwend op de pre-industriële gezinsproductie namen mannen dan hun eigen kinderen of familieleden aan.

De Groot somt in zijn boek ook de meetbare verschillen tussen vrouwen- en mannenarbeid op. Vrouwenwerk werd laag betaald, maar ook het omgekeerde was waar: als een functie laag werd betaald was het meestal vrouwenwerk. Bovendien zouden mannen minder arbeidsverloop hebben en daarom beter geschikt zijn om geschoolde functies te vervullen. Arbeidsverloop is echter ook erg afhankelijk van de leeftijd. Jonge arbeiders en arbeidsters veranderden vaker van baan dan ouderen. Het arbeidsverloop van mannen en vrouwen is bovendien moeilijk te vergelijken omdat ze zelden hetzelfde werk deden. Het hoge arbeidsverloop dat aan vrouwen werd toegeschreven, verkleinde de kans op een loopbaan binnen een bedrijf. Volgens De Groot is het een misvatting dat het veronderstelde hoge arbeidsverloop van vrouwen vooral werd veroorzaakt door vertrek als gevolg van een huwelijk. Arbeidsverloop was eerder afhankelijk van de mate waarin de lokale arbeidsmarkt vrouwen de mogelijkheid bood elders te gaan werken. In dit verband zijn er twee indicatoren die zicht geven op de mate waarin arbeidsters en arbeiders gebonden zijn aan een bedrijf: de lengte van het dienstverband en het aantal keren dat de arbeidster of arbeider bij een bedrijf in en uit dienst treed.

Bovenstaande bedenkingen zorgen voor de volgende onderzoeksvragen: is de arbeidsverdeling en het voorkomen van vrouwen in de Luikse mijnen te wijten aan de voortzetting van de pre-industriële arbeid in familieverband? Wie waren deze vrouwen, welke functies vervulden ze? Werden ze belast met de minderwaardige taken? Verdienden ze hetzelfde loon als hun mannelijke collega's?

Voorliggend artikel werd geschreven aan de hand van actuele artikels en onderzoeken over het onderwerp, contemporaine rapporten en verslagen van tijdgenoten, wetgeving, periodieke statistische reeksen en een beperkte

steekproef in de voor de Luikse mijnindustrie bewaarde werkboekjes of *livrets d'ouvriers*.⁸

Om zicht te krijgen op het aandeel en belang van vrouwen in de Belgische steenkoolnijverheid zijn we aangewezen op een aantal statistische reeksen. De industrietellingen van 1846, 1880 en 1896 werden geraadpleegd en ook de *Statistique des Mines, Minières, Carrières, Usines métallurgiques et Appareils à vapeur du Royaume de Belgique, pour l'année 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902 et 1903*. Deze statistiek is terug te vinden in de *Annales des Mines de Belgique*, een publicatie van het Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines vanaf 1896. Deze reeksen moeten met de nodige voorzichtigheid worden benaderd. Door de (te) lage opgaven door de telplichtigen geven de resultaten uit de industrietelling van 1846 minima aan (De Belder & Vanhaute, 1993, 124). Ook in de *Annales des Mines* wordt aangegeven dat het aantal werknemers in realiteit hoger lag dan de gemiddelden in de statistieken.⁹

Om verder te gaan dan louter een samenvatting van contemporaine rapporten en statistische reeksen, ben ik op zoek gegaan naar een bron die meer zicht zou kunnen geven op de loopbanen van deze mijnwerksters. De werkboekjes, waarin voor een werknemer (althans voor bepaalde industrietakken) de carrière werd genoteerd, boden hiervoor een kans. René Leboutte (1988a, 36), één van de weinige historici die deze bron reeds benutte, geeft een opsomming van mogelijke onderzoeksvragen die met behulp van de werkboekjes kunnen worden beantwoord: wat is de herkomst van de arbeider/ster? Hoe vaak wisselt hij/zij van werkgever, wanneer start en eindigt de professionele carrière? Wat is de gemiddelde duur van een dienstverband? Wat is het belang van periodes van werkloosheid? Ondanks hun rijke informatie werd deze bron nog maar zelden gebruikt in de sociaaleconomische geschiedschrijving. Bij mijn weten werden de werkboekjes nog nooit benut om de loopbanen van vrouwen te bestuderen. Voor een korte geschiedenis van deze bron kan ik verwijzen naar een recent artikel van Bart Delbroek (2006). In

---

⁸. Een andere heel interessante bron voor het onderzoek naar mijnwerkers zijn de biografische fiches uit de Pensioenkas (*Fonds national de retraite des ouvriers mineurs*), gedeponneerd bij het IHOES (*Institut d'histoire ouvrière, économique et sociale*). Deze zijn echter nog niet systematisch ontsloten voor historisch onderzoek (recentelijk wel alfabetisch geordend), waardoor een steekproef te arbeidsintensief bleek (althans voor een beperkt empirisch onderzoek).

⁹. Ministère de l'Industrie et du travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1896, p. 508.

bijlage 1 wordt een uiteenzetting gegeven van de wijze van steekproef-trekking en de beperkingen van de werkboekjes als bron.

1. VROUWEN IN EEN MANNENWERELD

Kwantitatieve gegevens over het aandeel van vrouwen in de steenkolenmijnen zijn moeilijk te vinden. Statistische uitgaven, zoals de industrietellingen, maakten vaak geen onderscheid naar ondergrondse of bovengrondse arbeid en een belangrijke bron als de *Annales des Mines*, verscheen pas tegen het einde van de negentiende eeuw. Het feit dat er maar weinig cijfers zijn, wijst er misschien op dat de (ondergrondse) vrouwenarbeid in het mijnbedrijf niet per se als problematisch werd gezien, maar eerder als normale gang van zaken. Deze conclusie wordt ook getrokken door Dominique Salée (1996, vii) die de vrouwen- en kinderarbeid in Seraing onderzocht voor de periode 1889-1914.

In België steeg het aandeel van de loonarbeid in de loop van de negentiende eeuw, en zeker dat van vrouwen en kinderen in de fabrieken en mijnen, sterk en snel. Volgens Patricia Hilden vormden vrouwen en meisjes in de Belgische koolmijnen ongeveer één tiende van de ondergrondse werkkrachten. In het midden van de jaren 1860 waren er meer dan 87.000 mijnwerkers aan de slag, waarvan 50.000 mannen en jongens, 5.200 vrouwen en 3.700 meisjes (tot de leeftijd van 16 jaar) ondergronds. Op het toppunt van de tewerkstelling van vrouwen ondergronds, in de periode tussen 1860 en 1889, waren er volgens haar wellicht circa 11.000 vrouwen aan de slag, in verhouding tot ongeveer 100.000 mannen. Zij baseert zich hierbij vooral op contemporaine rapporten, maar geeft zelf aan dat die tegenstrijdige cijfers bevatten (Hilden, 1991, 417; 1993, 108). In een enquête van de Medische Commissie van Henegouwen uit 1868 zijn bijvoorbeeld nog volgende aantallen terug te vinden: van de 80.000 Belgische mijnwerkers waren er 13.524 van het vrouwelijke geslacht. 9.122 van hen werkten ondergronds (Vanja, 1989, 20; Neuville, 1979). Angela John (1984, 143, 161) spreekt in haar boek van bijna 7.000 vrouwen in de Belgische steenkoolnijverheid in 1883 en nog een 4.000-tal vrouwen ten tijde van de grote staking in 1886. Waar zij deze informatie vandaan haalt is niet duidelijk.¹⁰

---

¹⁰. Deze aantallen worden genoemd in een voetnoot zonder bronvermelding.

In de industrietellingen van 1846 vinden we geen aanwijzingen omtrent het aantal vrouwen dat ondergronds in de mijnen werkte. Wel zien we dat er in dat jaar voor heel België 7.066 meisjes en vrouwen in de steenkool- en cokesnijverheid werkten.¹¹ Op een totaal van 46.186 werknemers was dit meer dan 15 procent.¹² In het Luikse bekken waren 1.535 van de in totaal 11.726 arbeiders vrouwen of meisjes, een verhouding van iets meer dan 13 procent. Hiermee lag het aandeel van vrouwen in de steenkoolindustrie in het Luikse bekken iets lager dan in de Belgische steenkoolnijverheid als geheel. In de industrietellingen van 1880 werd wederom geen onderscheid gemaakt naar ondergronds of bovengronds werk. Het aandeel van vrouwen in de Belgische steenkoolindustrie bedroeg volgens deze cijfers nog 12,38 procent (11.735 vrouwen op een totaal van 94.757). Dit aandeel was in het Luikse bekken gedaald tot 7,72 procent (1.722 vrouwen op een totaal van 22.305 werknemers). Wederom valt op dat het aandeel van vrouwen in de Luikse mijnbouw kleiner is dan in heel België. Uit de industrietellingen van 1896 kunnen we afleiden dat op 31 oktober van dat jaar nog 8.981 vrouwen in de Belgische mijnen aan het werk zijn. Op een totaal van 115.793 mijnwerkers vormt dit nog 7,76 procent, een grote daling van het aandeel vrouwen tegenover teljaar 1880. Ondergronds verhieldden de vrouwelijke en mannelijke werknemers zich als 989 vrouwen tegenover 85.071 mannen, een percentage van minder dan 1,2. In Luik werkten er op dat moment volgens de industrietellingen nog maar 60 vrouwen ondergronds. In tegenstelling tot de arbeidsters uit de Borinage hadden de Luikse arbeidsters meer perspectieven dan het afdalen in de mijn om een inkomen te vergaren. Bovendien vervulde Luik een soort voorbeeldfunctie voor de andere Belgische steenkolenbekkens. De uitbaters van verschillende Luikse steenkolenmijnen schaften op eigen initiatief vrouwen- en kinderarbeid af, nog voordat het verbod in werking trad (Salée, 1996, 60, 108).

Uit bovenstaande analyse van de industrietellingen kunnen we concluderen dat het aandeel van vrouwen in het mijnbedrijf na 1846 daalde van 15 naar 12 procent in 1880 in België en van 13 naar 7 procent in het Luikse bekken. In absolute aantallen is er zowel in heel België als in Luik een toename te zien. In 1896 is er zowel in het aandeel als in de absolute aantallen een daling, niet verwonderlijk gezien het verbod op de ondergrondse vrouwenarbeid sinds 1892. Tabel 1 vat de situatie nogmaals samen.

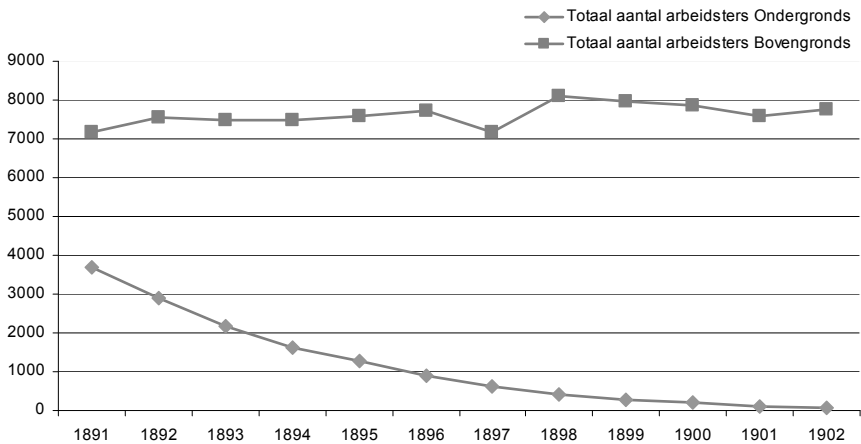
---

¹¹ Er werd geen onderscheid naar leeftijd gemaakt.

¹² Vrouwen maakten toen 23 procent van de actieve bevolking in de industrie uit. Ze waren het best vertegenwoordigd in de textielnijverheid, waar ze bijna 50 procent van de arbeidskracht uitmaakten. *Industrie. Recensement général (15 octobre 1846)*, Brussel, 1851.

		België	%	Luik	%
1846	Mannen	39120	84,70	10191	86,91
	Vrouwen	7066	15,30	1535	13,09
	Totaal	46186	100,00	11726	100,00
1880	Mannen	83022	87,62	20583	92,28
	Vrouwen	11735	12,38	1722	7,72
	Totaal	94757	100,00	22305	100,00
1896	Mannen	106812	92,24	28034	93,82
	Vrouwen	8981	7,76	1847	6,18
	Totaal	115793	100,00	29881	100,00

TABEL 1: AANTAL WERKNEMERS IN DE STEENKOOJNIJVERHEID NAAR GESLACHT (VOOR ALLE LEEFTIJDEN), 1846, 1880 EN 1896¹³

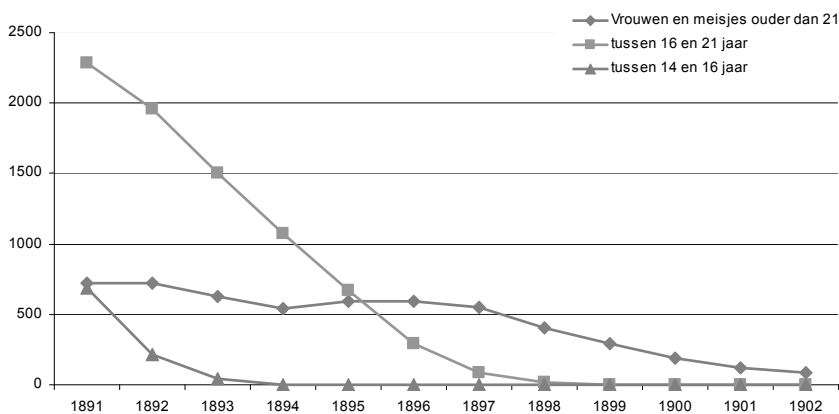

GRAFIEK 1: EVOLUTIE VAN HET TOTAAL AANTAL ARBEIDSTERS IN DE BELGISCHE STEENKOOJNIJVERHEID¹⁴

¹³. Bronnen: *Industrie. Recensement général (15 octobre 1846)*, Brussel, 1851; *L'industrie en Belgique. Exposé d'après le recensement de 1880 de l'état des principales industries*, Brussel, 1887; Ministère de l'Industrie et du Travail – Office du Travail, *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*, Brussel, 1901.

¹⁴. Bron: Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1896-1901, 1903.

In 1896 verschijnt het eerste deel van de *Annales des Mines de Belgique*, een driemaandelijks uitgave met verslagen over de mijnbedrijven in België, uitgegeven door het Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines. Later werden deze uitgaven gebundeld per jaar. In deze *Annales* vinden we een aantal cijfers terug die ons een beeld geven van de situatie aan het einde van de negentiende eeuw. Uit de ontwikkeling van het aantal vrouwen ondergronds en bovengronds (grafiek 1) blijkt dat de reeds geschetste ontwikkeling zich versneld doorzet: een groter aantal vrouwen bovengronds en een daling van het aantal vrouwen ondergronds, vooral na 1892, om 10 jaar later bijna volledig te verdwijnen.

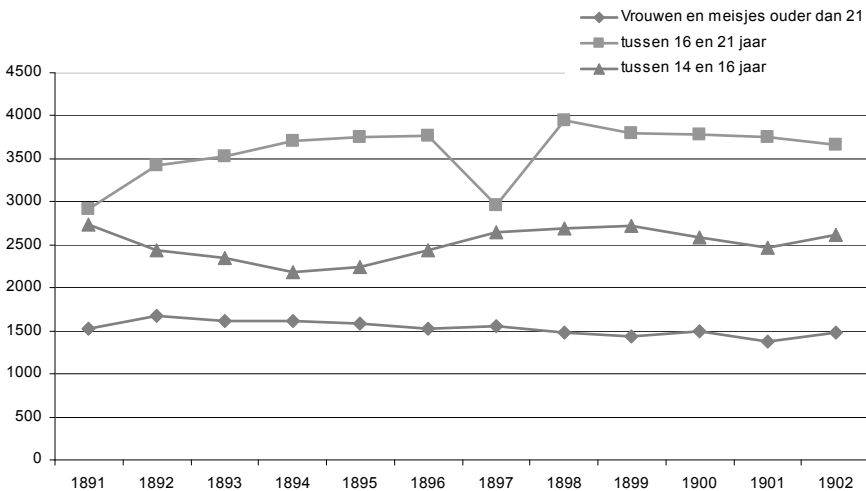

GRAFIEK 2: AANTAL VROUWEN ONDERGRONDS IN DE BELGISCHE MIJNEN (PER LEEFTIJDSCATEGORIE)¹⁵

Uit grafiek 2 blijkt dat net voor het in werking treden van het verbod, het grootste aantal vrouwen dat ondergronds werkte afkomstig was uit de leeftijdscategorie 16 tot 21 jaar. De sterke daling in deze leeftijdsgroep is duidelijk te verklaren aan de hand van de arbeidswetgeving. Vanaf 1892 was het immers verboden voor vrouwen en meisjes onder 21 om ondergronds te werken. De lichte stijging van het aantal bovengronds werkende vrouwen in deze leeftijdscategorie (zie grafiek 3) zou erop kunnen wijzen dat zij geen afstand namen van het mijnbedrijf, maar bovengronds aan de slag bleven.

¹⁵. Bron: Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1896-1901, 1903.

Voor de opvallende daling van het aantal 16-21-jarigen in 1897 vonden we geen directe verklaring. De groep arbeidsters ouder dan 21 jaar bleef opmerkelijk stabiel, zowel ondergronds als bovengronds. Deze groep werd vooralsnog geen beperkingen opgelegd door de wetgever. Wel is het aantal vrouwen in deze leeftijdscategorie over het algemeen kleiner dan in de jongere leeftijdscategorieën. Dit wijst erop dat er na het huwelijk of het eerste kind niet langer werd geopteerd voor arbeid in het mijnbedrijf. Dominique Salée (1996, 58, 64) wijst er bovendien op dat vrouwen die niet in hun jeugd met het ondergrondse werk begonnen, dat hoogstwaarschijnlijk op latere leeftijd ook niet meer deden. Tegen het einde van de negentiende eeuw werden er bovendien in Luik steeds meer magerkolen, die voornamelijk voor huishoudelijk gebruik dienden, ontgonnen. Deze steenkool vereiste nog heel wat verdere bewerking voordat ze op de markt kon worden gebracht. Dit maakte een stijging van de bovengrondse werkkrachten mogelijk, waaronder heel wat vrouwen en kinderen.

GRAFIEK 3: AANTAL VROUWEN BOVENGRONDS IN DE BELGISCHE MIJNEN (PER LEEFTIJDSCATEGORIE)¹⁶

¹⁶ Bron: Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1896-1901, 1903.

Voor Luik vonden we eveneens een aantal cijfers terug. In tabel 2 wordt getoond hoe het aantal arbeidsters in Luik verdeeld was naar leeftijd, voor zowel de ondergrond als de bovengrond.

	Ondergronds					
	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Vr en meisjes > 21 jr	41	44	44	36	26	27
Vr en meisjes ts 16-21 jr	21	12	12	0	0	0
Vr en meisjes ts 14-16 jr	0	0	0	0	0	0
Totaal arbeidsters	62	56	56	36	26	27
Totaal mannen en vrouwen	21596	21688	21688	22811	23228	25107
	Bovengronds					
Vr en meisjes > 21 jr	660	629	640	617	644	652
Vr en meisjes ts 16-21 jr	751	750	790	873	763	734
Vr en meisjes ts 14-16 jr	311	383	400	361	463	414
Totaal arbeidsters	1722	1762	1830	1851	1870	1800
Totaal mannen en vrouwen	6878	7202	7309	7428	7522	7885

TABEL 2: AANTAL VROUWELIJKE ARBEIDSKRACHTEN NAAR LEEFTIJD IN HET LUIKSE BEKKEN, 1895-1900¹⁷

In tabel 2 valt op dat de vrouwelijke inbreng ondergronds in Luik in deze periode marginaal is. Dat ligt ook voor de hand gezien het verbod op ondergrondse vrouwenarbeid voor de leeftijdscategorie onder 21 jaar. Toch werkten er nog steeds meisjes en vrouwen in de leeftijdscategorie 16 tot 21 jaar ondergronds. Dit is wellicht te wijten aan het feit dat vrouwen en meisjes aan de slag mochten blijven als zij reeds ondergronds werkten voor het in werking treden van de wet. Er zijn zelfs aanwijzingen dat mijnndirecties vooraleer het verbod in werking trad zoveel mogelijk meisjes aannamen, zodat zij verzekerd waren van voldoende vrouwelijke arbeidsreserve.¹⁸ Hoewel vrouwen ouder dan 21 zonder meer ondergronds mochten blijven, en zelfs mochten beginnen met werken, is hun aandeel niet erg groot.

In Luik werkten er op het moment van de industrietellingen in 1896 nog maar 60 vrouwen ondergronds. Op een totaal van 22.606 mijnwerkers ondergronds in het Luikse bekken is dat verwaarloosbaar (namelijk 0,26 procent). Het

¹⁷ Bron: Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1896-1901.

¹⁸ Dit was althans het geval in de mijn Bois-du-Luc (Chapelle-Dulière, 1988, 256-257).

aandeel vrouwen ondergronds bedroeg op dat moment in Namen nog 0,6 procent (12 op 1.995) en in Henegouwen nog bijna 1,5 procent (917 op 61.399). Bovengronds zijn de percentages voor Luik, Namen en Henegouwen respectievelijk bijna 25 procent (1.787 op 7.215), 14 procent (94 op 651) en bijna 28 procent (6.111 op 21.867). Het lijkt er dus op dat er een andere evolutie in Henegouwen plaatsvond, met een langere aanwezigheid van vrouwen ondergronds.¹⁹ Waarin ligt dit verschil? Het lijkt niet gewaagd te veronderstellen dat dit te maken heeft met een verschil in alternatieve werkgelegenheid. In en rond de stad Luik waren voor meisjes en vrouwen aantrekkelijker opties aanwezig dan het harde en gevaarlijke labuur in de steenkolenmijnbouw, al brachten die alternatieven soms minder geld in het laatje (Hilden, 1991, 418). Ook Angela John (1984, 34) meldt dat de vrouwen in het Luikse bekken ophielden met werken in de mijnen toen er alternatieve werkgelegenheid in de regio werd gecreëerd. De Luikse regio kende inderdaad geen monocultuur, zoals bijvoorbeeld in de Borinage, maar had naast de steenkoolindustrie nog een aantal grote industriële nijverheden die werkgelegenheid en dus alternatieven voor het mijnberoep boden. De provincie Luik was een belangrijk productiecentrum voor ijzer en staal, inclusief machineconstructie, wol (Verviers), wapens en glas (Val-St.-Lambert) (Hilden, 1993, 7).

Het voortbestaan van de vrouwenarbeid in de mijnen wijst niettemin op een invloed van zowel de vraag- als aanbodzijde om dit in stand te houden. Zowel de werkgevers, met de liberale regering als ruggensteun, als de werknemers die het vrouwenloon niet konden missen, speelden een rol bij het in stand houden van de situatie die elders in Europa al eerder werd ingeperkt of afgeschaft. Ook contemporaine rapporten vestigen hierop de aandacht en stellen dat de prijzen van de steenkool zouden stijgen indien dit werk door 'duurdere' mannen zou worden gedaan en dat de inkomsten afkomstig van dit vrouwenwerk vaak onmisbaar waren voor de gezinnen.²⁰

---

¹⁹ Jammer genoeg werd in de industrietellingen enkel rekening gehouden met de provinciegrenzen. Gegevens per steenkolenbekken werden niet verstrekt, in de provincie Henegouwen vinden we volgende mijnbouwregio's: de Borinage, Charleroi en Le Centre. Ook volgens Patricia Hilden (1993, 108) werkten er in de Borinage meer vrouwen ondergronds dan elders en was hun aandeel het laagst in het Luikse bekken. Het is echter niet duidelijk waarop zij zich heeft gebaseerd.

²⁰ Deneubourg (P.) & Wouters (C.), *Réflexions sur le travail des femmes dans les mines*, Mons, 1870, p. 12.

2. MANNENWERK, VROUWENWERK?

In deze paragraaf willen we nagaan of er op de arbeidsmarkt van de Belgische steenkoolindustrie sprake was van verticale arbeidssegregatie naar geslacht. Eerder zagen we dat er elders in Europa drie soorten vrouwenarbeid in de steenkolenmijnen dominant waren: het sleepwerk van de *hiercheuses*, het sorteerwerk van de *trieuses* en het onderhoud van de *lampenistes*.²¹ Was dit ook het geval in België en in Luik? Zijn er regionale verschillen te bespeuren? Hoe kan deze specifieke arbeidsverdeling worden verklaard?

Volgens Hilden waren arbeidsters in het mijnbedrijf voornamelijk verantwoordelijk voor het vervoeren van de steenkool van het kolenfront naar de oppervlakte.²² Mijnwerksters moesten de grote pas gehouwen stukken steenkool in hanteerbare stukken breken en deze laden, aanvankelijk in zakken die ze met een riem aan hun hoofd bevestigden en zo naar boven droegen, en later in mijnwagens die ze naar de oppervlakte duwden en trokken. In de nieuwere mijnen werden de galerijen verbreed zodat pony's en paarden het werk van de *hiercheuses* konden overnemen, maar in de oudste mijnen was deze modernisering niet mogelijk.²³

In een verslag van Kuborn, een bekend medicus uit Seraing, uit 1868 vinden we een overzicht van alle taken die vrouwen, meisjes en kinderen vanaf 12 jaar ondergronds in de Belgische steenkolenmijnen vervulden:

- het transport van de steenkool overdag en het transport van afval (stenen,...) gedurende de nacht met sleeën in de dwarsgangen/galerijen en verbindingswegen;
- het opvullen van de tijdens de afbouw ontstane leemtes met stenen;
- het scheppen van de steenkool op de transportweg;
- het afremmen van de mijnwagens op steile wegen;
- het werk aan de windas;

---

²¹ In het Luikse dialect sprak men over "hièrtcheû": "manœuvre chargé de traîner les différents véhicules servant au transport des produits" (Haust, 1925, 117).

²² Wat meteen de stelling uit haar inleiding omtrent het grotendeels *ungendered* karakter van het mijnbedrijf nuanceert.

²³ Kuborn (H.), *Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique par la Commission chargée d'étudier la question de l'emploi des femmes dans les travaux souterrains des mines*, Bruxelles, 1868, p. 20. Volgens een statistiek van de *Administration des Mines* uit 1829 werden er in dat jaar slechts in vier mijnen paarden ingezet voor het transport in de galerijen. Het betrof hier de mijnbedrijven Cockerill, Espérance, Six-Bonniers en Marihay. Zij behoorden tot de grootste in het Luikse bekken (Caulier-Mathy, 1962, 22-25).

- de bediening van de pompen;
- het ventileren tijdens de installatiearbeid;
- het herstellen van de rijwegen, het transport van hout, het onderhoud van de lampen en het begeleiden van het transport met paarden".²⁴

Hij wijst er eveneens op dat er grote verschillen tussen de bedrijven bestonden. In sommige mijnen werd het duwen van de mijnwagens en het bedienen van de remmen voorbehouden aan mannen.²⁵

Het enige beroep dat uitsluitend door mannen werd verricht was dat van houer, maar er zijn aanwijzingen dat er uitzonderingen op deze regel waren. Arthur Munby bezocht Charleroi in 1865 waar hij met een mijnwerker sprak die hem vertelde over enkele vrouwelijke houters, waaronder één sterke jonge vrouw die net zo goed werk verzette als een man (Hilden, 1991, 418).²⁶

Bovengronds deden de vrouwen eveneens sleepwerk. Zij waren belast met het laden en uitladen van de zware mijnwagens, maar ook met het wegen en het sorteren van de steenkool en het laden van de treinwagons. Dit laden en uitladen van de mijnwagentjes is ook te zien op de schilderijen van onder meer Renard en andere Luikse kunstenaars (John, 1984, 80). De mijnwerkers die verantwoordelijk waren voor het sorteren van de steenkool naar grootte en de stenen uitsorteerden stonden bekend als *trieuses*, 'kolenlezers'.

Buiten de mijn verzamelden voornamelijk oudere en fysiek minder sterke vrouwen, de *glaneuses*, de nog bruikbare steenkool van de *terrils*, de steenbergen. In de meeste mijnen waren dit zelfstandige arbeidsters waarvan de rechten op het vergaren van steenkool werden erkend door de mijneigenaren (Hilden, 1991, 418).²⁷ Ook in Frankrijk werkten volgens Christina Vanja (1989, 20) de lichamelijk zwakkere vrouwen over het algemeen bovengronds als sorteesters op de steenbergen.

---

²⁴. Kuborn (H.), *Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique par la Commission chargée d'étudier la question de l'emploi des femmes dans les travaux souterrains des mines*, Bruxelles, 1868, p. 38.

²⁵. Kuborn (H.), *Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique par la Commission chargée d'étudier la question de l'emploi des femmes dans les travaux souterrains des mines*, Bruxelles, 1868, p. 17.

²⁶. In de werkboekjes werd eenmaal een aanduiding gevonden van een vrouw, Hyacinthe Boulet, die ondergronds als *abatteur*, houer, aan de slag was. Er zijn een aantal aanwijzingen dat het hier daadwerkelijk om een vrouw gaat, maar helemaal zeker is het niet.

²⁷. Als zelfstandige arbeidsters zijn deze vrouwen niet in de industrietellingen terug te vinden.

In de industrietellingen van 1896 is een gedetailleerd overzicht te vinden van de arbeidsverdeling per bedrijf, naar taak, geslacht en beloning. Voor het Luikse bekken werden er 39 mijnbedrijven opgenomen. Elders in de tellingen vinden we terug dat er in 1896 in het Luikse nog 69 steenkoolbedrijven actief waren en dus is het overzicht niet exhaustief. Niettemin vormt het een erg interessante bron voor het achterhalen van de taakverdeling naar sekse in het mijnbedrijf.²⁸ Eerder haalden we al aan dat er op 31 oktober 1896 nog 60 vrouwen ondergronds werkten; in het overzicht per bedrijf vinden we er 56 van terug. Hieruit kunnen we afleiden dat de ondergrondse arbeidsters drie taken vervulden, althans met drie benamingen werden aangeduid: *bouteuse*²⁹ (elf vrouwen), *hiercheuse* (41 vrouwen) en *remblayeuse*³⁰ (vier vrouwen). Dit waren aanvullende functies die ook door (jonge) mannen werden uitgevoerd.³¹ Een *bouteuse* was verantwoordelijk voor een specifiek deel van het sleepwerk, namelijk van de pijler naar de steengang, terwijl een *hiercheuse* het transport naar de schachtmond voor haar rekening nam. *Remblayeuses* waren ook belast met sleepwerk, maar in omgekeerde richting, namelijk het transport van stenen naar de ontkoolde pijlers toe. Daar aangekomen hadden ze nog een extra taak, namelijk het opvullen van die lege pijler met stenen, ter voorkoming van instorting (Salée, 1996, 87). In de tellingen vinden we geen enkele vrouw terug die werkte in de afbouw van de steenkool, en ook bij het graven en onderhouden van galerijen werden ze zelden ingezet, enkel als *remblayeuse*.

Bovengronds vervulden vrouwen meer diverse functies. De mijnbedrijven hanteerden niet allen dezelfde terminologie en er bestonden meerdere

---

²⁸ "Volume IX, Dénombrement A: Répartition du personnel ouvrier après le taux des salaires dans les industries des mines, des carrières et des métaux", Ministère de l'Industrie et du Travail – Office du Travail, *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*, Brussel, 1901.

²⁹ Van "bouter": "pousser une berlaine (mijnwagen) dans la cage en 'bouteû-foû': qui évacue le charbon" (Haust, 1925, 33; Wolters, 1949, 140), ook: "boutresse".

³⁰ "Remblayer": aanaarden, aanvullen, ophogen, opvullen. Deze arbeid werd tijdens de nacht verricht. Kuborn (H.), *Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique par la Commission chargée d'étudier la question de l'emploi des femmes dans les travaux souterrains des mines*, Bruxelles, 1868, p. 17.

³¹ Opvallend is dat ook het werk als *bouteur* en *bouteuse*, door beide geslachten werd vervuld. Er was dus ook een mannelijke variant van de *botesse*, althans ondergronds. Salée (1996, 83) geeft eveneens aan dat er in het mijnbedrijf geen taken zijn die enkel en alleen door vrouwen werden uitgevoerd.

benamingen voor éénzelfde functie.³² De functies van de vrouwen bovengronds kunnen gegroepeerd worden in drie grote categorieën:

- transport – slepen, laden en lossen: *chargeuses, déchargeuses, culbuteuses, rouleuses, traineuses*;
- het sorteren van de steenkool: *trieuses, laveurs*;
- het onderhoud van de mijnlampen: *nettoyeuses de lampes, lampiste*.

Zelden vinden we vrouwen terug bij het onderhoud van machines, slechts twee vrouwen werkten als schoonmaakster van de stoomketels.

Wanneer we deze resultaten vergelijken met het buitenland vallen de grote gelijkenissen op (Le Tirant, 2002). Net als in het buitenland zijn vrouwen geconcentreerd in bepaalde functies. Salée (1996, 59, 81-88) komt voor Luik tot dezelfde conclusie en onderscheidt deze drie categorieën. Vrouwen vulden vooral hulptaken. Het is echter niet duidelijk of dit in familieverband plaatsvond voor vader, echtgenoot, zonen en/of broers. Wel kunnen we stellen dat het onderscheid tussen vrouwelijke hulptaken en mannelijke hoofdfuncties wijst op een reproductie van de gezinsarbeidsverhoudingen, zoals De Groot het omschrijft.

3. IN EN UIT DE MIJN

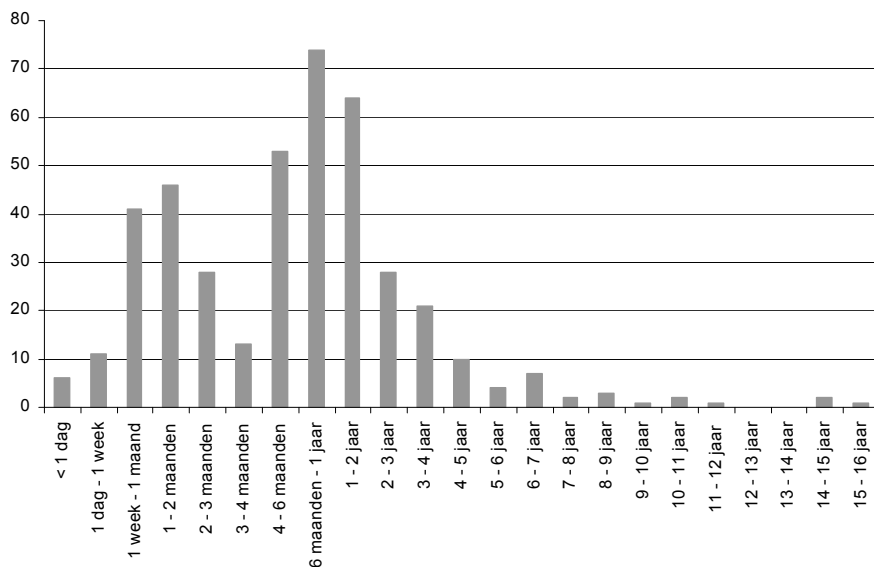
De werkboekjes geven interessante informatie over het arbeidsverloop. Van de 107 vrouwen waarvan de loopbaan, weliswaar niet volledig, kon worden gereconstrueerd, startten er 87 hun carrière in het mijnbedrijf. Negen anderen vingen hun loopbaan aan in de textielsector, vijf in de ijzer- en staalindustrie en drie in overige nijverheden.³³ Het arbeidsverloop kent verschillende aspecten: de lengte van het dienstverband, de periode tussen twee dienstverbanden, mede in verband met eventuele seizoensfluctuaties, geografische verschillen, zowel wat betreft de afkomst van de arbeidsters als het verloop tussen regio's, en dienstverbanden buiten de mijnsector.

---

³². Bovendien lezen we in de industrietellingen de algemene Franse benamingen. In het Waals bestonden er nog andere benamingen voor bepaalde functies (Haust, 1925; Ruelle, 1981).

³³. Van zes vrouwen kon de eerste werkgever niet nader worden bepaald.

3.1. Lengte dienstverband

GRAFIEK 4: LENGTE VAN HET DIENSTVERBAND³⁴

Volgens Patricia Hilden (1991, 417) was de werkperiode van de vrouwen in de steenkoolindustrie meestal kort en sporadisch. Uit grafiek 4 kunnen we afleiden dat verreweg de meeste dienstverbanden tussen de vier maanden en de twee jaar duurden. Erg korte dienstverbanden, variërend van één week tot twee maanden waren niet uitzonderlijk. Dit wijst erop dat mijnwerksters er weinig problemen mee hadden op zoek te gaan naar betere werkomstandigheden. Op het totaal van 107 vrouwen konden we 520 dienstverbanden vaststellen.³⁵ Gemiddeld zijn dat bijna vijf dienstverbanden per vrouw. René Leboutte leidde uit zijn steekproef van 1.170 werkboekjes af dat een mijnwerker gemiddeld 18 maal tijdens zijn carrière van werkgever veranderde. Uiteraard is vergelijken moeilijk omwille van het verschil in omvang van de

³⁴. Van 101 dienstverbanden konden we de duur niet achterhalen door het ontbreken van start- en/of einddatum (op een totaal van 520).

³⁵. Voor deze berekeningen werd er niet per mijnwerkster gekeken, maar werden alle veranderingen in de loopbanen van alle mijnwerksters integraal verwerkt.

steekproef en het verschil in duur van de actieve periode. De periode waarin een vrouw professioneel actief was, was relatief kort: over het algemeen tussen de 5 en 15 jaar. De carrière van een mannelijk mijnwerker was gemiddeld gezien langer: 30-40 jaar. Zelfs als we rekening houden met het feit dat de actieve periode van een man gemiddeld 2 tot 3 keer langer was, en er bijgevolg meer kans was om van werkgever te veranderen, lijkt het arbeidsverloop van de vrouwen uit de steekproef nog niet zo hoog als van hun mannelijke collega's (Leboutte, 1988a, 36-37). Ook wanneer we de mijnwerksters ordenen naar het aantal dienstverbanden in tabel 3, valt op dat de grootste groep, 48,2 procent niet erg mobiel is: minder dan 5 dienstverbanden. De *turnover*, het arbeidsverloop van vrouwen mag dus niet overdreven worden. Eén van de verklaringen hiervoor is het feit dat een aantal steenkolenmijnen reeds in de tweede helft van de negentiende eeuw niet langer vrouwen tewerkstelden en er ingevolge dus minder mogelijkheden tot arbeidsverloop voor hen waren (Pasleau, 2002, 627; Salée, 1996, 60).

Aantal dienstverbanden	Aantal mijnwerksters	%
< 5	41	48,2
tussen 5-9	29	34,1
tussen 10-14	9	10,6
tussen 15-19	5	5,9
tussen 20-24	1	1,2
Totaal	85	100,0

TABEL 3: ORDENING VAN DE MIJNWERKSTERS NAAR HET AANTAL DIENSTVERBANDEN³⁶

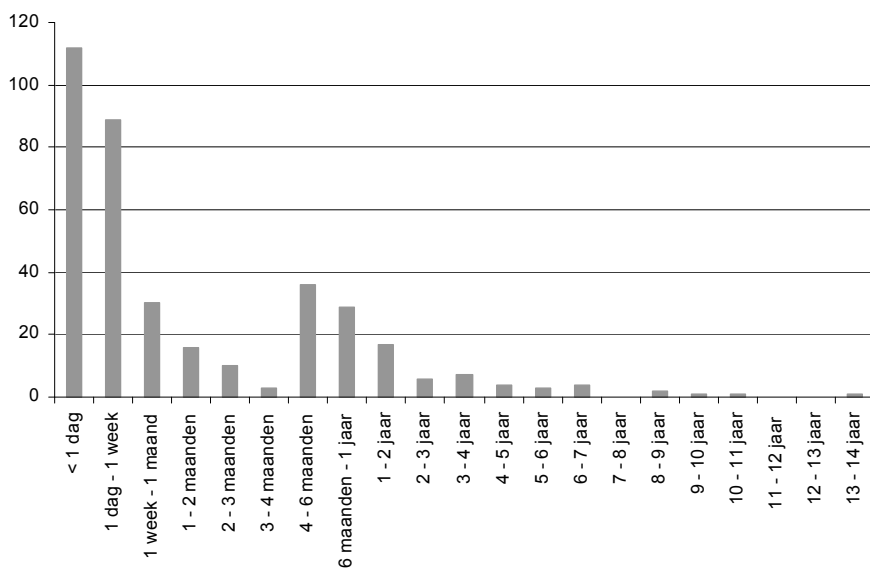
3.2. Periode tussen de dienstverbanden

Uit grafiek 5 blijkt dat de meeste vrouwen binnen één dag aan de slag gingen bij een andere werkgever en dat het hun dus niet veel moeite kostte een nieuwe werkplaats te vinden. Een intervalperiode van vier tot zes maanden komt ook veel voor. Deze langere periode van afwezigheid zou kunnen

---

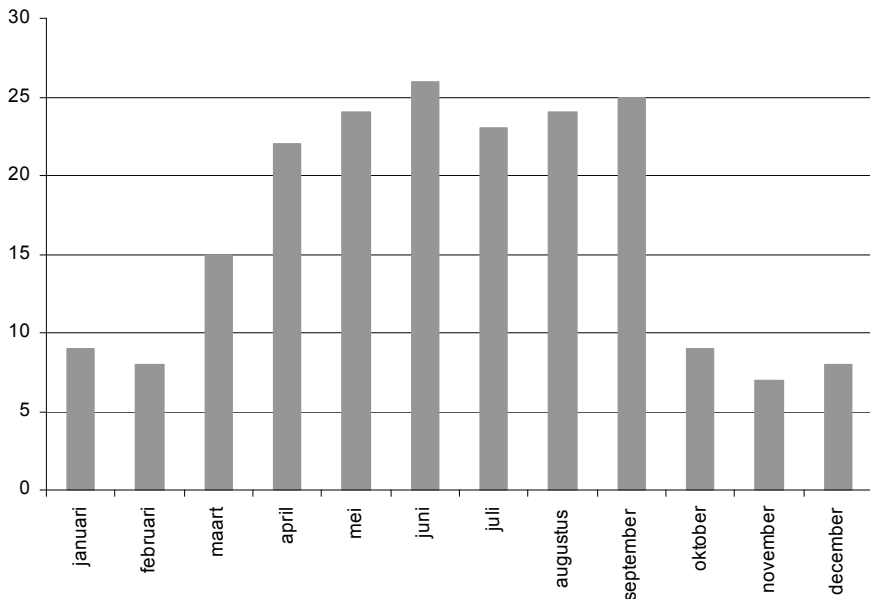
³⁶. Alle dienstverbanden genoteerd in de werkboekjes. Vanaf 1883 werd het werkboekje facultatief, kleinere bedrijven, individuele werkgevers en bepaalde economische sectoren hanteerden het soms niet langer. Lacunes zijn dus mogelijk (Delbroek, 2006, 7-27).

wijzen op seizoensarbeid. Zowel mannen als vrouwen stonden er volgens Hilden (1991, 418) om bekend afwezig te zijn tijdens de lente wanneer er werk te vinden was in de steenbakkerijen. In de werkboekjes werd hiervan één geval teruggevonden. Marie Collinet was al een tijdje werkzaam in het mijnbedrijf, met dienstverbanden in verschillende mijnen, toen ze in april 1855 het mijnleven voor enkele maanden vaarwel zei om als 'brikkenmaakster' te gaan werken. In september keerde ze terug uit *Prusse* (Duitsland) om wederom als mijnwerkster aan de slag te gaan. Dit patroon herhaalde zich tot de zomer van 1861, dus zeven jaren op rij. Bovendien kunnen we uit haar werkboekje opmaken dat ze deze seizoensarbeid in de steenbakkerijen samen met haar vader verrichtte. Ook uit andere bron is bekend dat er jaarlijks groepen steenbakkers vanuit het Luikse, en trouwens vanuit het hele Maasdal, naar Duitsland trokken veelal in gezinsverband (Lourens & Lucassen, 1999, 138-139; Leboutte, 1988b, 470-474; Kusters, 1998). Dat de vrouwen vooral afwezig waren tijdens de zomermaanden wijst er op dat ze dan wellicht elders werk vonden. Het is ook mogelijk dat ze 's zomers op het land werkten.

GRAFIEK 5: PERIODE TUSSEN DE DIENSTVERBANDEN³⁷

³⁷. Van 149 tussenperiodes konden we de duur niet achterhalen door het ontbreken van start- en/of einddatum.

GRAFIEK 6: AFWEZIGHEID PER MAAND³⁸

3.3. Mobiliteit tussen de mijnen en alternatieve werkgelegenheid

De meeste mijnwerksters uit de steekproef, namelijk 95 waren geboren in het Luikse bekken. Van drie mijnwerksters kon geen geboorteplaats worden achterhaald. We kunnen hieruit afleiden dat de arbeidsmarkt voor mijnwerksters vooral lokaal van belang was. Van de niet-Luikse mijnwerksters was er één geboren in Bollenge, *Prusse*. De andere waren afkomstig uit Limburg (Geetbetz, Hasselt en Zonhoven), Luxemburg (Humain, bij Marche-en-Famenne, Hermicheux), Antwerpen (Olmen), Vlaams-Brabant (Wezeren) en Henegouwen (Couillet, bij Charleroi). In de werkboekjes werd geen domicilie genoteerd, alleen de geboorteplaats. Van de 418 dienstverbanden waarbij zowel een geboorte- als werkplaats bekend is, komen er 132 overeen, dat is

³⁸. Van de 36 tussenperiodes minder dan of gelijk aan 6 maanden werd gekeken, welke maanden van het jaar het meest aan bod kwamen.

31,6 procent. Dit is een indicatie dat de vrouwen doorgaans hun arbeidsplaats niet ver van hun huis vonden. Wanneer we de geografische mobiliteit per arbeidster bekijken, valt op dat de meeste werksters als het ware circuleerden in één bepaalde regio. Ze werkten wel in verschillende mijnen, maar deze bevonden zich over het algemeen dicht bij elkaar. De arbeidsmarkt voor mijnwerksters was dus zeer lokaal bepaald.

In tabel 4 wordt het aantal dienstverbanden in verband gebracht met verschillende werkgevers. Hieruit blijkt dat wisseling van arbeidsplaats vaak plaatsvond tussen dezelfde steenkolenmijnen. 55 mijnwerksters keerden na een periode terug naar dezelfde mijnzetel. Veertien mijnwerksters keerden tweemaal terug naar dezelfde mijn en elf arbeidsters zelfs driemaal. Wanneer we deze gegevens per naamloze vennootschap verwerken krijgen we het volgende resultaat: 53 mijnwerksters keerden éénmaal terug bij hetzelfde bedrijf, 27 mijnwerksters startten tweemaal opnieuw bij dezelfde naamloze vennootschap en veertien zelfs driemaal.³⁹ In de steenkoolindustrie waren vooral de volgende naamloze vennootschappen aantrekkelijk: Horloz (49), Grande-Bacnure (48), La Haye (46), Kessales (38) en Gosson-Lagasse (32). Vooral Gérard Cloes, de enige zetel van nv Grande-Bacnure, was populair bij de vrouwen uit de steekproef.⁴⁰ Dit kan te maken hebben met het feit dat dit de grotere ondernemingen zijn, maar ook met een bedrijfspolitiek die het aannemen van vrouwen ondersteunde. Kuborn geeft in zijn rapport uit 1868 aan dat er toen al verschillende bedrijven waren, waar vrouwen van de ondergrondse arbeid werden uitgesloten. Hij noemt hierbij de nv steenkolenmijnen Cockerill en nv steenkolenmijnen Marihaye.⁴¹ Sinds 1867 waren er geen vrouwen meer welkom bij de nv Cockerill en zoals bij de nv Ougrée werden ook bij de nv Marihaye de vrouwen van het arbeidsproces uitgesloten vanaf 1874 (Salée, 1996, 91).⁴² Dit wordt bevestigd door het onderzoek van Paule Bairin (1976, 44-45).⁴³

---

³⁹. Een naamloze vennootschap kon verschillende mijnzetels beheren. Beide aanduidingen werden teruggevonden in de werkboekjes. Het valt op dat de mijnwerksters soms wisselden tussen de zetels van éénzelfde naamloze vennootschap.

⁴⁰. Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1897, pp. 442-443.

⁴¹. Kuborn (H.), *Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique par la Commission chargée d'étudier la question de l'emploi des femmes dans les travaux souterrains des mines*, Bruxelles, 1868, p. 875.

⁴². Opvallend genoeg in hetzelfde jaar waarin het Franse verbod op ondergrondse arbeid werd afgekondigd (maar nog niet werd toegepast) (Le Tirant, 2002, 173).

⁴³. Voor de jaren 1851-1859 berekende zij dat gemiddeld slechts 44,4 procent van de Luikse mijnen gebruik maakte van ondergrondse vrouwenarbeid.

Aantal dienstverbanden	Verschillende werkgevers			Totaal
	1	< 5	tussen 5-9	
< 5	14	27		41
tussen 5-9		24	5	29
tussen 10-14		5	4	9
tussen 15-19			5	5
tussen 20-24			1	1
Totaal	14	56	15	85

TABEL 4: VERBAND TUSSEN HET AANTAL DIENSTVERBANDEN EN HET AANTAL VERSCHILLENDE WERKGEVERS

Andere bedrijven in het Luikse waar de vrouwen het meest voor kozen waren: de hoogovens te Sclessin (21) en spinnerij St. Léonard (19). Uit de werkboekjes konden volgende alternatieven worden afgeleid:

- IJzer- en staalnijverheid: 30
- Linnennijverheid: 20
- Bottelarij: 3
- Glasnijverheid: 1
- Chemische industrie: 1

Dit bevestigt de eerdere conclusie dat er voor vrouwen aantrekkelijke alternatieven waren buiten de mijnen, waardoor er in verhouding tot in Henegouwen minder vrouwen in de steenkolenmijnen actief waren. Eén van de mogelijke verklaringen is dat de gemiddelde lonen voor vrouwen in de ijzer- en staalnijverheid hoger waren dan in de steenkoolmijnen.⁴⁴

4. PLAATS IN DE LEVENSCYCLUS

In het boek van Hilden wordt aangenomen dat meisjes ondergronds gingen vanaf hun elfde of twaalfde jaar en de mijn over het algemeen tussen hun twintigste en dertigste levensjaar verlieten. Hetzelfde gold volgens haar voor de bovengrondse werksters (Hilden, 1993, 109). Ook uit het onderzoek van

---

⁴⁴. Dat was althans in 1846 het geval. Dat gold toen echter niet voor de linnennijverheid (zie hiervoor tabel 5).

Suzy Pasleau (2002, 620) over vrouwenarbeid in Seraing voor de periode 1846-1880 blijkt dat ongeveer één vijfde van de meisjes tussen 10 en 14 jaar de stap naar loonarbeid zetten. Het aandeel actieve vrouwen was het hoogst in de leeftijdscategorie 15 tot 25 jaar. Uit de werkboekjes bleek dat de meeste vrouwen hun beroepsloopbaan startten tussen de leeftijd van 12 en 14 jaar: twintig vrouwen startten toen ze 12 jaar waren, negentien op hun dertiende en achttien op hun veertiende. Zeven meisjes startten nog eerder: twee op hun tiende en vijf in hun elfde levensjaar. Ook uit de industrietellingen blijkt dat er al vroeg met het mijnwerk werd begonnen. In de tellingen van 1846 valt op dat er in Luik 35 meisjes van 9 jaar en jonger aan de slag waren in het mijnwezen, de leeftijdscategorieën 9 tot 12 jaar en 12 tot 16 jaar omvatten respectievelijk 104 en 290 meisjes. Uit de steekproef van René Leboutte bleek dat de jongens gemiddeld 15 jaar oud waren toen ze hun eerste werkboekje ontvingen. De modus, de leeftijd die hierbij het meeste voorkwam, was 12 jaar (Leboutte, 1988a, 42-43). In onze steekproef kwam de leeftijd van dertien het meeste voor. Hieruit kunnen we concluderen dat meisjes quasi even vroeg als jongens met het werk in de steenkolenmijnen begonnen. Er zijn nog zestien meisjes die met werken startten tussen 15 en 20 jaar en tien tussen 21 en 30 jaar. Enkel startten op latere leeftijd: 34, 35, 36 en 45 jaar. Van twee vrouwen (34 en 36 jaar) weten we echter dat het gevonden werkboekje niet het eerste is, een eerste werkboekje ging verloren of werd bij een vroegere werkgever gehouden. Wellicht startten deze vrouwen reeds eerder met werken.⁴⁵

Wanneer we willen nagaan wanneer deze vrouwen ophielden met werken, stuiten we op het probleem dat in heel veel werkboekjes een laatste uitschrijvingdatum ontbreekt. Slechts van 44 mijnwerksters is dit bekend. Bij deze groep zijn er acht vrouwen die reeds voor hun twintigste levensjaar, althans volgens de informatie uit de werkboekjes, stopten met werken, zeventien anderen stopten voor hun vijfentwintigste en nog eens elf beëindigden hun arbeidsloopbaan voor ze dertig werden. Aangezien de werkboekjes na 1883 facultatief werden is het echter mogelijk dat sommige vrouwen daarna nog in een andere sector aan de slag gingen waar de werkgevers geen werkboekje eisten (*Ibid.*, 28-29). De gemiddelde huwelijksleeftijd in de agglomeratie Luik in 1846 bedroeg 28 jaar voor vrouwen afkomstig uit de stad; tegen 1890 daalde deze tot 26,5 jaar (Leboutte, 1988b, 296). Uit een vergelijking met de gemiddelde huwelijksleeftijd kunnen we concluderen dat een groot deel van de vrouwen voor of kort na hun huwelijk stopte met

---

⁴⁵ Van 12 vrouwen kon de leeftijd bij aanvang van de beroeps carrière niet achterhaald worden door gebrek aan of onvolledige gegevens.

werken in de steenkoolindustrie. Uit Suzy Pasleaus studie bleek eveneens het belang van de matrimoniaale status voor het al dan niet aanwezig zijn op de arbeidsmarkt. Vóór het huwelijk is vrouwenarbeid ontegensprekelijk een sociale realiteit; in Seraing werken meer dan 80 procent van de celibataire vrouwen. Van de getrouwde vrouwen is er volgens de bevolkingsregisters maximaal 10 procent aan het werk (Pasleau, 2002, 621-622).

Vijf vrouwen uit de steekproef beëindigden hun carrière voor hun veertigste levensjaar en slechts drie werkten door tot latere leeftijd: twee stopten toen ze 49 jaar waren en één vrouw werkte door tot ze 52 was. Van 37 andere vrouwen weten we enkel wanneer ze bij de laatst ingeschreven werkgever startten. Aangezien we geen einddatum van dit dienstverband hebben, kunnen we met deze informatie weinig aanvragen. Wel is hieruit te concluderen dat er elf vrouwen minstens tot na hun vijfendertigste levensjaar doorwerken; negen blijven zelfs minstens werken tot na hun veertigste.

Van de vrouwen waarvan we de einddatum van hun laatste dienstverband konden achterhalen, kunnen we berekenen hoe lang ze op de arbeidsmarkt aanwezig waren, weliswaar met kleine of zeer grote tussenpozen. Een tweetal van hen hield de steenkoolindustrie al binnen het jaar voor bekeken, vijf anderen hielden het niet langer dan 5 jaar vol en het aantal vrouwen dat een loopbaan kende van meer dan 5, maar minder dan 10 jaar bedraagt dertien. Elf vrouwen zijn niet langer dan 15 jaar professioneel actief. Opvallend is echter dat er ook een aantal vrouwen is dat langdurig werkzaam bleef: de langste carrières bedroegen 35 en 41 jaar. Voor de overige vrouwen was mijnwerk echter een zogenaamd levenscyclusberoep. Ook in een contemporain rapport uit 1870 vinden we hiervoor aanwijzingen. De auteurs stellen dat de meeste meisjes die trouwden niet wachtten tot hun eerste zwangerschap om de mijn te verlaten. Volgens hen stond echtgenote worden over het algemeen gelijk aan niet langer mijnarbeid verrichten. Slechts zeer uitzonderlijk bleven getrouwde vrouwen ondergronds werk verrichten (Salée, 1996, 100-101).⁴⁶

---

⁴⁶. Deneubourg (P.) & Wouters (C.), *Réflexions sur le travail des femmes dans les mines*, Mons, 1870, p. 10.

5. LOON NAAR WERK?

Een groot verloop, aanvullende seizoensarbeid en weinig geschoolde taken, gekoppeld aan een lage alfabetiseringsgraad, wijzen erop dat vrouwen in het algemeen in het onderste segment van de arbeidsmarkt functioneerden.⁴⁷ Op grond hiervan mag worden verondersteld dat de lonen van vrouwen in het algemeen laag waren. In de industrietellingen van 1846 werden de werknemers in de steenkoolnijverheid geklasseerd naargelang inkomensniveau. Voor heel België zien we dat de meeste vrouwen tussen 1 à 1,50 BEF verdienden. In Luik kreeg het grootste deel vrouwen minder: tussen 50 centimes en 1 BEF. Wanneer we de lonen van de mannen nader bekijken valt op dat zowel in het Luikse bekken als in heel België de grootste groep mannen een salaris ontving tussen 1,50 en 2 BEF. Gemiddeld verdienden vrouwen in de Belgische steenkoolindustrie dus twee derde tot drie vierde van een mannenloon, terwijl ze in Luik gemiddeld de helft of zelfs twee derde minder verdienden. Dit wordt bevestigd door het onderzoek van Salée. De loonverschillen worden verklaard door het feit dat de meeste vrouwen bovengronds werkten, minder gevaarlijk en minder zwaar werk deden en/of minder productief waren, of als zodanig werden gezien. Het aannemen van vrouwen drukte dan ook de productiekosten, één van de redenen waarom het verbod op vrouwenarbeid door enkele parlementairen werd uitgesteld. Een andere verklaring voor het lagere loon voor vrouwen lag in het feit dat dit louter als een aanvulling op het mannenloon werd gezien (Bairin, 1976, 70-71; Salée, 1996, 122-123).

De industrietellingen maken het ook mogelijk een vergelijking te maken met de lonen in andere sectoren (tabel 5). We kunnen concluderen dat in 1846 het loonverschil tussen mannen en vrouwen enkel hoger lag in de Luikse linnen- en hennepnijverheid. Het gemiddelde dagloon voor zowel mannen als vrouwen lag daar echter opvallend laag. In de metaal-, ijzer- en staalindustrie was er quasi geen verschil. Daar lagen de gemiddelde daglonen voor vrouwen bijna even hoog als in de glasnijverheid, waar vrouwen in dat jaar gemiddeld het meest konden verdienen. Ook de gemiddelde daglonen voor mannen waren daar het hoogst. Deze verschillen in loonniveau tussen de

---

⁴⁷ 37 van de 107 werkboekjes waren voorzien van een handtekening van de arbeidster. Bij 18 werkboekjes stond er expliciet vermeld dat de houdster ongeletterd was (*illettrée*). Van de 52 overgebleven werkboekjes weten we niet of dit te wijten is aan eventuele onzorgvuldigheid van de gemeenteambtenaren of daadwerkelijk wijst op ongeletterdheid.

verschillende industriële sectoren in het Luikse bekken kunnen misschien deels verklaren waarom alternatieve werkgelegenheid aantrekkelijk was.

	Werknemers ouder dan 16 jaar		
	Mannen	Vrouwen	Verhouding dagloon vrouwen/dagloon mannen in %
Steenkoolontginning vervaardiging van cokes	2,07	1,22	58,94
Metaal-, ijzer- en staalindustrie	1,67	1,57	94,01
Glasnijverheid	2,47	1,68	68,02
Linnen- en hennepnijverheid	0,8	0,47	58,75

TABEL 5: GEMIDDELDE DAGLONEN IN LUIK VOOR 1846 (IN BEF)⁴⁸

Tabel 6 geeft ons wat meer duidelijkheid over de loonverschillen tussen mannen en vrouwen ondergronds, maar dit op een moment dat de ondergrondse arbeid van vrouwen al sterk is gedaald. Eerder zagen we dat er in 1895 in heel België nog maar 1.268 vrouwen ondergronds werkten.⁴⁹

Gezien de verschillen in leeftijdscategorieën is het vergelijken moeilijk. Wel blijkt hieruit dat een vrouw ouder dan 21 jaar ondergronds iets meer dan de helft van een man (boven de 16 jaar) kon verdienen. Uit de industrietellingen van 1896 blijkt dat de vrouwen die in de periode ondergronds werkten tussen de 2 en 2,99 BEF per dag verdienden: 41 vrouwen uit het overzicht verdienden tussen de 2 en 2,49 BEF, vijftien vrouwen kregen tussen de 2,50 en 2,99 BEF uitbetaald. We konden op basis van deze bron geen link bespeuren tussen de taakomschrijving en het loonpeil. Arbeidsters die hetzelfde werk uitoefenden konden een verschillend salaris ontvangen. Zeer zeker speelde

⁴⁸. In de industrietelling van 1880 vonden we een overzicht terug met de gemiddelde daglonen in verschillende industrietakken voor 1846 en 1880. Voor 1880 werd er jammer genoeg geen onderscheid meer gemaakt tussen de lonen van mannen en vrouwen, en dus werden ze in de tabel niet opgenomen. Bron: *L'industrie en Belgique. Exposé d'après le recensement de 1880 de l'état des principales industries*, Brussel, 1887. De percentages zijn eigen berekeningen.

⁴⁹. Berekend op basis van gegevens uit: Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1896.

leeftijd ook een rol bij het bepalen van het dagloon. In een aantal gevallen verdienden vrouwen zelfs eenzelfde dagloon als hun mannelijke collega's in dezelfde functies; dit was het geval bij zeven *bouteuses*. Twee *bouteuses* kregen zelfs een hoger dagloon dan vijf van hun mannelijke collega's, namelijk tussen de 2 en 2,49 BEF, tegenover minder dan 1,50 BEF.⁵⁰ De *hiercheuses* verdienden echter gemiddeld 1 BEF minder per dag dan de mannen die dezelfde functie vervulden.

	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Vrouwen ouder dan 21 jr	2,00	2,00	2,20	2,40		2,95
Vrouwen jonger dan 21 jr	1,85	1,90	2,00	2,40		
Jongens tussen 14-16 jr	1,85	1,85	2,00	2,20		2,80
Jongens tussen 12-14 jr	1,30	1,30	1,45	1,50		1,90
Mannen en jongens ouder dan 16 jr	3,85	3,64	3,89	4,09		5,41

TABEL 6: GEMIDDELD NETTODAGLOON ONDERGRONDS IN DE BELGISCHE STEENKOOLNIJVERHEID, 1895-1900 (IN BEF)⁵¹

In verhouding tot hun mannelijke collega's kregen bovengrondse werksters over het algemeen een lager dagloon, maar in enkele functies kregen ze hetzelfde betaald, namelijk als *lampiste* of *nettoyeuse de lampes*. Dit was echter maar in enkele mijnbedrijven het geval.⁵²

⁵⁰. Het werk van een *bouteuse* was zwaarder dan dat van een *hiercheuse*, dit rechtvaardigde een salaris vrijwel gelijk aan of zelfs gelijk aan dat van hun mannelijke collega's.

⁵¹. Bron: Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique*, Bruxelles, 1896-1901.

⁵². Van de vrouwen ouder dan 16 jaar die bovengronds werkten, verdiende de grootste groep van 769 vrouwen tussen de 1 en 1,49 BEF per dag. Een tweede groep van 510 vrouwen kreeg tussen de 1,50 en 1,99 BEF per dag. Het aantal vrouwen dat minder dan 1 BEF per dag verdiende bedroeg 35, 44 verdienden meer dan 2 BEF. Meisjes jonger dan 16 jaar verdienden over het algemeen meer dan 0,50 BEF: 201 meisjes kregen een dagloon tussen de 0,50 en 0,99 BEF, 174 meisjes verdienden meer dan 1 BEF per dag. ("Volume IX, Dénombrement A: Répartition du personnel ouvrier après le taux des salaires dans les industries des mines, des carrières et des métaux", Ministère de l'Industrie et du Travail – Office du Travail, *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*, Brussel, 1901).

Wat opvalt bij het overzicht van de arbeidsverdeling per bedrijf zijn de grote verschillen tussen de bedrijven. Enkele bedrijven lijken weinig of geen verschil te maken tussen mannen- en vrouwenlonen per functie; bij de meerderheid is er echter een duidelijk verschil en bedraagt een vrouwenloon voor dezelfde functie amper de helft tot zelfs minder dan één vierde van een mannenloon. Gezien de beperkte informatie is het echter voorbarig hier conclusies uit te trekken.⁵³

6. BESLUIT

In Belgium, women did all the work? Dit artikel had de bedoeling om aan te tonen of vrouwen in België inderdaad meer en langer werkten vergeleken met hun seksegenoten in de omliggende landen en waarom. Dit werd onderzocht aan de hand van de inzet van vrouwen in de steenkoolmijnen. Dat vrouwen in België alle werk deden is uiteraard overdreven, maar het lijkt niet overdreven te stellen dat vrouwen in België in de tweede helft van de negentiende eeuw meer en langer werkten.

Het wettelijke verbod op ondergrondse vrouwenarbeid in landen als Engeland en Duitsland werd aanzienlijk eerder afgekondigd dan in België. Uit de statistieken blijkt dat het belang van vrouwen in de steenkoolindustrie in Groot-Brittannië en Duitsland, geringer was dan in België. Hieruit blijkt dat het wetgevend kader een doorslaggevende invloed uitoefende. De beperking van vrouwenarbeid in de Belgische mijnen kreeg zijn beslag pas met de wetgeving van 1889 die ondergrondse arbeid voor vrouwen onder 21 jaar vanaf 1892 verbood. Daarmee waren de vrouwen nog niet uit de Belgische mijnen verdwenen. Zoals uit ons onderzoek van de werkboekjes bleek, bleven vrouwen tot in de jaren 1920 werkzaam. Zij werkten in die laatste jaren veelal bovengronds. Ook in Frankrijk, waar het verbod op ondergrondse vrouwenarbeid rond dezelfde tijd inging, lijkt de daling van het aandeel vrouwen zich sneller doorgezet te hebben dan in de Belgische mijnen.⁵⁴ De

---

^{53.} Temeer daar het uit de industrietellingen niet te achterhalen is, om welke steenkoolmijnen het hier precies gaat. De bedrijven werden enkel aangeduid met een nummer en niet bij naam genoemd.

^{54.} Dit is wellicht te wijten aan het volledige verbod op vrouwenarbeid ondergronds, terwijl dit in België enkel gold voor vrouwen onder de 21. Ook wijst Le Tirant erop dat in bepaalde mijnen in Noord-Frankrijk, vrouwen ondanks het verbod, ondergronds aan de slag bleven tot aan het einde van de negentiende eeuw. Dit fenomeen vond zijn oorsprong volgens haar in de Belgische mijnen (Le Tirant, 2002, 173).

redenen voor deze lange vrouwelijke aanwezigheid in de Belgische steenkoolnijverheid zijn divers. Op de eerste plaats was er het aanzienlijk lagere loon voor vrouwen, erg belangrijk in deze industrie waar een groot deel van de productiekosten uit loonkosten bestond. Zowel de werkgevers als de liberale overheid (althans tot in 1884) waren om die reden tegen een verbod op vrouwenarbeid. In sommige mijnen waren vrouwen daarnaast onmisbaar omdat de mechanisering van hun arbeid, vooral het zogenaamde 'slepen', niet kon worden doorgevoerd. Vervanging van vrouwenarbeid door machines was te kostbaar of niet mogelijk door geologische omstandigheden: dunne en onzuivere steenkolenlagen (Gaier, 1988, 159-160).

Als wij het aandeel van vrouwen in de Luikse mijnen vergelijken met dat in andere Belgische mijnbouwregio's valt op dat er aanzienlijke verschillen bestonden. Het aandeel van vrouwen bleek in de Luikse steenkoolmijnen doorheen de hele negentiende eeuw kleiner dan in de steenkolenbekkens te Henegouwen. Wij veronderstellen dat dit verschil verklaard kan worden door de ruimere aanwezigheid van alternatieve werkgelegenheid in en rond de stad Luik. Ook in Engeland leek de vrouwenarbeid in de steenkoolindustrie geconcentreerd in een beperkt aantal regio's.

Dit brengt ons bij de tweede vraag: namelijk, wat deden vrouwen precies in de mijnen? Uit het onderzoek bleek dat de functies van de vrouwen in de Luikse mijnen samen te brengen te zijn onder de noemer: laaggeschoold en aanvullend. De taakverdeling die tot het einde van de negentiende eeuw in de Luikse mijnen bleef voortbestaan, vertoonde opvallend veel gelijkenissen met de arbeidsverdelingen elders. Voor de veronderstelling dat deze hun oorsprong vonden in de arbeidsverdeling in familieverband werden echter geen aanwijzingen gevonden. De grote overeenkomsten met de arbeidsverdeling in Frankrijk en Engeland doet ons echter wel vermoeden dat dit het geval was.

We constateerden eveneens een groot arbeidsverloop, korte dienstverbanden en regelmatige loopbaanonderbreking ten behoeve van seizoensarbeid. Volgens De Groot was arbeidsverloop vooral afhankelijk van de mate waarin de lokale arbeidsmarkt vrouwen kansen bood om elders te werken. We zagen dat er in Luik vele alternatieven waren, maar toch was het arbeidsverloop onder de mijnwerksters niet overdreven groot en zelfs kleiner dan dat van de mijnwerkers. Dit konden we nagaan aan de hand van de lengte van het dienstverband en het aantal keren in en uit dienst treden van de arbeidster. Het algemene patroon was dat de *hiercheuse* gemiddeld op haar twaalfde in het mijnbedrijf begon en dat ze dit zware werk volhield totdat ze in het

huwelijk trad en haar eerste kind kreeg. In de negentiende eeuw gebeurde dit gemiddeld tussen 26 en 29 jaar (Leboutte, 1988b, 296). Gezien hun plaats in de onderste segmenten van de arbeidsmarkt voor mijnarbeid ligt het voor de hand dat het loon dat de mijnwerksters voor hun labeur kregen navenant was. In het algemeen bedroeg het dagloon van een mijnwerkster nauwelijks de helft van dat van haar mannelijke collega. We konden geen verband ontdekken tussen verloning en een bepaalde functie. Het lijkt ons dat de mijnwerksters net omwille van hun vrouw-zijn zo laag betaald werden. Alhoewel bepaalde mijneigenaren op eigen initiatief niet langer vrouwen tewerkstelden, bleek dat het lage loon een belangrijke reden vormde om de arbeid van vrouwen ondergronds pas laat te verbieden. Aanwijzingen van protest vanwege mijnwerkers omwille van oneerlijke concurrentie werden voor de Luikse casus niet gevonden. Volgens Hartmann (1979) werd de invoering van het verbod op ondergrondse vrouwenarbeid in Engeland door de mijnwerkers omwille van die redenen juist ondersteund.

Besluiten we met de stellingen van Hilden. Uit het onderzoek van historische statistieken en de werkboekjes bleek inderdaad dat de Belgische vrouwen langer en meer dan de Britse, Franse en Duitse vrouwen in het mijnbedrijf aanwezig waren. De tweede stelling omtrent het *ungendered* karakter van de mijnarbeid blijkt echter niet op te gaan. Uit het onderzoek blijkt dat vrouwen juist specifieke taken uitoefenden.

BIJLAGE 1: DE WERKBOEKJES ALS BRON

In dit artikel werden de werkboekjes gebruikt als bron om licht te werpen op het weinig bekend fenomeen van 'mijnwerksters'. In de regel werden de boekjes bewaard door de laatste werkgever, die ze dan op zijn of haar beurt doorspeelde aan de Pensioenkas (Delbroek, 2006, 7-27). De werkboekjes, die zich nu bevinden in het CLADIC *Centre Liégeois d'Archives et de Documentation de l'Industrie Charbonnière* zijn daar alfabetisch geordend en worden momenteel ingevoerd in een database.⁵⁵ Voorlopig is het mogelijk alle werkboekjes van personen waarvan de achternaam begint met een a, b of c (circa 9.000 boekjes) op te zoeken in de database. In de database wordt geen onderscheid gemaakt naar geslacht. Wel worden vermeld: naam, voornaam,

---

⁵⁵ <http://www.blegnymine.be/Cladic/CLADIC.htm>

geboorteplaats en -datum en datum van uitgave (redactiedatum) van het werkboekje. Voor de steekproef werd eerst in de database een selectie gemaakt naar redactiedatum. Aangezien de wet van het verbod op de ondergrondse arbeid voor vrouwen (en kinderen) onder de 21 jaar in de loop van 1892 inging, werden alle werkboekjes met een redactiedatum voor of gedurende het jaar 1892 geselecteerd. Dit leverde circa 1.500 *livrets* op. In het decennium 1881-1890 werkten er gemiddeld 25.000 mijnwerkers in het Luikse bekken (Leboutte & Delrée, 1987, 36-67). Dat is ruim 15 keer zo veel. Alhoewel het in deze steekproef slechts om de drie beginletters gaat, lijkt het alsof er wel erg veel werkboekjes in de loop van de tijd verloren zijn gegaan. Dit doet twifelen aan de representativiteit van deze bron.

Uit deze 1.500 werkboekjes werden vervolgens alle vrouwen(namen) geselecteerd. Op die manier bleven er 121 werkboekjes over. Deze werden stuk voor stuk nagekeken op hun bruikbaarheid voor het onderzoek (sommige boekjes bleken toch te behoren bij mannen en één boekje had een redactiedatum na 1892). Uiteindelijk werden er 107 quasi integraal ingevoerd in een database. Dit komt neer op circa 7,2 procent vrouwelijke mijnarbeiders. We zagen dat het aandeel vrouwen in de Luikse mijnarbeid doorheen de negentiende eeuw varieerde van iets meer dan 13 procent in 1846, naar minder dan 8 procent in 1880 tot 6,1 procent in 1896, toen het verbod op ondergrondse mijnarbeid voor vrouwen onder de 21 jaar reeds een aantal jaren van kracht was. Het percentage vrouwen dat bekomen werd door de steekproef is hiermee vergelijkbaar.⁵⁶ René Leboutte vond in zijn steekproef van 1.170 werkboekjes slechts 2 vrouwen terug en wijt dit aan het verbod op ondergrondse vrouwenarbeid vanaf 1889 (sic). Waar de oorzaak van dit verschil zit, is moeilijk te achterhalen, aangezien niet nader te bepalen viel uit welke collectie werkboekjes René Leboutte zijn steekproef haalde (Leboutte, 1988a, 41-42).⁵⁷ Het oudste werkboekje uit de steekproef werd aangemaakt in 1828 en het jongste heeft als redactiedatum 4 augustus 1892. De meeste werkboekjes dateren uit de periode 1880-1892, namelijk 73. Opvallend is dat het merendeel van de werkboekjes (69) uit de steekproef werden aangemaakt

---

⁵⁶ Helaas was het onmogelijk om van jaar tot jaar na te gaan of de verdeling van mannen en vrouwen bij de teruggevonden werkboekjes correspondeert met de verhouding mannen en vrouwen in de totale personeelsbezetting zoals deze in de statistieken van de *Annales de Mines* voorkomt. Het bekomen percentage ligt echter zo dicht bij de gemiddelde verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke mijnwerkers in deze periode dat mijns inziens sprake kan zijn van een aanvaardbare steekproef.

⁵⁷ De steekproef waarvan hier sprake is, werd genomen op basis van een collectie werkboekjes uit de Pensioenkas (10.000). Het is mogelijk dat er later nog andere werkboekjes bij deze collectie werden gevoegd, al dan niet vooraleer ze werden gedoneerd aan het CLADIC.

onder de wet van 1883, toen de werkboekjes facultatief werden. In de steenkoolnijverheid had dit facultatieve karakter echter weinig te betekenen en bleven de werkgevers een werkboekje eisen. Zijn oudere boekjes meer verloren gegaan of heeft dit te maken met een stijging van de vrouwelijke arbeidskrachten? Na 1883 werd de informatie in de werkboekjes ook uniformer, wat de verwerking in een database eenvoudiger maakt (*Ibid.*, 35).

Volgens Bart Delbroek (2006, 7-27) kan door het facultatieve karakter van de werkboekjes sinds 1883 nooit de volledige loopbaan van arbeiders/sters worden onderzocht. Uit zijn onderzoek bleek dat er vaak grote lacunes waren tussen twee inschrijvingen en dat niet zomaar kan worden aangenomen dat dit om langdurige werkloosheid gaat. Kleinere bedrijven, individuele werkgevers of andere economische sectoren hanteerden het werkboekje misschien niet langer. Dit probleem stelt zich eveneens in onze steekproef. Bovendien wijst Delbroek erop dat het beroep slechts eenmalig, bij de aanvraag van het werkboekje, wordt vermeld. Dat is in de meeste gevallen ook het geval is bij 'onze' werkboekjes.

Een andere belangrijke tekortkoming van de werkboekjes is dat er weinig of nooit werd aangeduid of een vrouw ondergronds of bovengronds werkte. Tegen het einde van de negentiende eeuw vinden we wel enkele stempels terug met de naam van de naamloze vennootschap, de betreffende zetel en een aanduiding *fond* of *surface*, maar zeker niet alle werkgevers deden dit consequent. Misschien werkten enkel de grotere bedrijven met stempels. De vraag is of het vooral de grote of juist de kleine bedrijven waren die vrouwen aanwierven. Indien een aanwijzing werd teruggevonden, werd dit uiteraard in de database verwerkt, maar de groep vrouwen waarbij niets werd aangeduid is erg groot. De beroepsaanduiding kan hierover misschien iets meer duidelijkheid geven. Sommige vrouwen werden aangeduid met *journalière* terwijl anderen expliciet de functieomschrijving *ouvrière (de) houillère* meekregen. Of dit iets zegt over ondergronds of bovengronds werk is niet duidelijk. Mogelijk zouden andere bronnen zoals personeelsregisters uit bedrijfsarchieven aanvullende informatie kunnen geven, maar in het kader van dit onderzoek was het niet mogelijk deze te raadplegen. Opvallend is wel dat in geen enkel werkboekje de term *hiercheuse* terug te vinden is, nochtans de eigentijdse benaming voor mijnwerkster. In de industrietellingen van 1896 vinden we deze aanduiding wel terug.

BIJLAGE 2: ACTIEVE POPULATIE IN DE EXTRACTIEVE NIJVERHEID⁵⁸

België

	Mannen	Vrouwen	Totaal	% vrouwen
1846	44000	4000	48000	8,33
1856	63000	10000	73000	13,70
1866	93000	15000	108000	13,89
1880	104000	10000	114000	8,77
1890	130000	9000	139000	6,47
1900	166000	7000	173000	4,05
1910	192000	8000	200000	4,00
1920	212000	10000	222000	4,50

Frankrijk

	Mannen	Vrouwen	Totaal	% vrouwen
1856	177000	17000	194000	8,76
1866	145000	14000	159000	8,81
1886	223000	30000	253000	11,86
1896	224000	6000	230000	2,61
1901	264000	6000	270000	2,22
1911	240000	6000	246000	2,44
1921	317000	11000	328000	3,35

Groot-Brittannië

	Mannen	Vrouwen	Totaal	% vrouwen
1841	218000	7000	225000	3,11
1851	383000	11000	394000	2,79
1861	457000	6000	463000	1,30
1871	517000	11000	528000	2,08
1881	604000	8000	612000	1,31
1891	751000	7000	758000	0,92
1901	931000	6000	937000	0,64
1911	1202000	8000	1210000	0,66
1921	1396000	14000	1410000	0,99

⁵⁸. Bron: Mitchell (1998, 146, 149-150, 160), de totalen en percentages zijn eigen berekeningen.

Duitsland

	Mannen	Vrouwen	Totaal	% vrouwen
1882	569000	22000	591000	3,72
1895	789000	32000	821000	3,90
1907	1197000	48000	1245000	3,86
1925	1232000	40000	1272000	3,14

AFKORTINGEN

CLADIC   Centre Liégeois d'Archives et de Documentation de l'Industrie
                         Charbonnière
IHOES   Institut d'histoire ouvrière, économique et sociale
nv   naamloze vennootschap

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archief

Caisse de Prévoyance – Livrets d'ouvriers in: CLADIC – www.blegnymine.be/cladic

Uitgegeven bronnen

DENEUBOURG (P.) & WOUTERS (C.), *Réflexions sur le travail des femmes dans les mines*, Mons, 1870.

Direction Générale des Mines à Bruxelles, *Carte Générale des concessions houillères de Belgique – Bassin du Sud – Liège – feuille 6*, édition 1946.

Industrie. Recensement général (15 octobre 1846), Brussel, 1851.

KUBORN (H.), *Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique par la Commission chargée d'étudier la question de l'emploi des femmes dans les travaux souterrains des mines*, Bruxelles, 1868.

L'industrie en Belgique. Exposé d'après le recensement de 1880 de l'état des principales industries, Brussel, 1887.

Ministère de l'Industrie et du Travail – Administration des Mines, *Annales des Mines de Belgique – années 1896–1914, 1919–1929*, Bruxelles.

Ministère de l'Industrie et du Travail – Office du Travail, *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*, Brussel, 1901.

Pasinomie: collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique, Bruxelles, 1889, 1911 & 1914.

Literatuur

- BAIRIN (P.), *Le travail des femmes dans mines de la province de Liège (1849-1859)*, Liège, 1976.
- BOULGER (D.C.), *Belgian Life in Town and Country*, New York, 1904.
- BRACKE (N.), "De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900. een 'vrouwelijke' analyse van de industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/Revue belge d'histoire contemporaine*, XXVI, 1996, nos. 1-2, pp. 165-207.
- CAULIER-MATHY (N.), *Statistiques de la province de Liège sous le Régime hollandais*, Louvain, 1962. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine, Cahiers 25)
- CHAPELLE-DULIERE (J.), "Septembre 1893 au charbonnage de Bois-du-Luc: une grève au féminin?", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/Revue belge d'histoire contemporaine*, XIX, 1988, nos. 3-4, pp. 247-267.
- DE BELDER (J.) & VANHAUTE (E.), "Sociale en economische geschiedenis" in: J. ART (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 1: 19de en 20ste eeuw*, Gent, 1993, pp. 79-158. (Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent)
- DE GROOT (G.), *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)*, Amsterdam, 2001.
- DELBROEK (B.), "Werkboekjes in de 20e eeuw: de charmes van een vergeten bron", *Brood en Rozen*, 2006, no. 2, pp. 7-27.
- FOULON-BUSINE (F.), *Autour des fosses. Labeur et vie quotidienne dans le borinage minier*, Boussu, 2002.
- GAIER (C.), *Huit siècles de houillerie Liégeoise*, Liège, 1988.
- HARTMANN (H.), "Capitalism, patriarchy and job segregation by sex" in: Z.R. EISENSTEIN (ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York, 1979, pp. 206-247.
- HAUST (J.), *La houillerie liégeoise. I. Vocabulaire philologique et technologique de l'usage moderne dans le bassin de Seraing-Jemeppe-Flémalle*, Liège, 1925.
- HILDEN (P.), "The rhetoric and iconography of reform: women coal miners in Belgium, 1840-1914", *The Historical Journal*, XXXIV, 1991, no. 2, pp. 411-436.
- HILDEN (P.), *Women, work, and Politics: Belgium 1830-1914*, Oxford, 1993.
- HUMPHRIES (J.), "... the Most Free From Objection..."The Sexual Division of Labor and Women's Work in Nineteenth-Century England", *The Journal of Economic History*, XLVII, 1987, no. 4, pp. 929-949.
- JOHN (A.), *By the sweat of their brow: women workers at Victorian coal mines*, London, 1984.
- KEYMOLEN (D.), "Vrouwenarbeid in België omstreeks 1860. Vigerende en alternatieve opvattingen m.b.t. vrouwelijke huis- en fabrieksarbeid", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XXV, 1982, no. 8, pp. 1-29.
- KROKER (W.) (ed.), *Frauen und Bergbau. Zeugnisse aus fünf Jahrhunderten. Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 29. August bis 10. Dezember 1989*, Bochum, 1989.
- KUSTERS (J.), *De tocht der duizenden: Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland, 1840-1914*, Eindhoven, 1998.

- LEBOUTTE (R.), *Le livret d'ouvrier dans la province de Liège. Une source méconnue en Histoire sociale. Présentation et premiers résultats d'exploitation*, Liège, 1988a.
- LEBOUTTE (R.), *Reconversions de la main-d'œuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles*, Liège, 1988b.
- LEBOUTTE (R.) & DELREE (H.), "L'archéologie industrielle et l'assainissement des sites charbonniers" in: *Le patrimoine industriel et sa reconversion. Wallonie-Bruxelles*, Liège, 1987, pp. 35-67.
- LE TIRANT (D.), *Femmes à la mine, femmes de mineurs. Enquête sur les femmes dans la société minière du Nord de la France*, Centre Historique Minier de Lewarde, Collection 'Mémoires de Gaillette', 2002, no. 7.
- LOURENS (P.) & LUCASSEN (J.), *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die lippische Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert*, Osnabrück, 1999.
- MARK-LAWSON (J.) & WITZ (A.), "From 'family labour' to 'family wage'? The case of women's labour in nineteenth-century coalmining", *Social History*, XIII, 1988, pp. 151-174.
- MARON (C.), *Le travail des femmes et des enfants dans les mines du Hainaut 1830-1914*, ULB, 1975.
- MITCHELL (B.R.), *International historical statistics. Europe 1750-1993*, London, 1998 (fourth edition).
- NANDRIN (J.-P.), "À la recherche d'un acte fondateur mythique: la loi du 13 décembre 1889 sur le travail des femmes et des enfants" in: L. COURTOIS, J. PIROTTE & F. ROSART (eds.), *Femmes des années '80: un siècle de condition féminine (1889-1989)*, Louvain-la-Neuve, 1989, pp. 11-16.
- Nederlandstalige Vrouwenraad, *Genderwetwijzer Arbeid*, 2004.
- NEUVILLE (J.), *Naissance et croissance du syndicalisme. L'Origine des premiers syndicats*, Bruxelles, 1979.
- PASLEAU (S.), *Industries et populations: l'enchaînement des deux croissances à Seraing au XIXe siècle*, Liège, 1998. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège – Fascicule CCLXXV)
- PASLEAU (S.), "La femme, un acteur à part entière de l'industrialisation. Seraing, 1846-1880", *Revue du Nord*, LXXXI, 2002, no. 347, pp. 615-632.
- POTT-BUTER (H.A.), *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A seven-country comparison, 1850-1990*, Amsterdam, 1993.
- RUELLE (P.), *Le Vocabulaire professionnel du Houilleur borain. Étude dialectologique*, Bruxelles, 1981.
- SALÉE (D.), *Le travail des femmes et des enfants dans les charbonnages au regard de la législation. Un cas typique: l'application dans les bassins de Seraing (1889-1914)*, Liège, 1996. (Mémoire présenté en vue de l'obtention du grade de licencié en Histoire – Université de Liège)
- VAN DEN ECKHOUT (P.), "Van werkboekje tot arbeidscontract. De negentiende-eeuwse arbeidsrelaties revisited", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/Revue belge d'histoire contemporaine*, XXXV, 2005, 2-3, pp. 153-200.
- VANJA (C.), "Bergarbeiterinnen. Zur Geschichte der Frauenarbeit im Bergbau, Hütten- und Salinenwesen seit dem späten Mittelalter. Teil I: Spätes Mittelalter und frühe Neuzeit", *Der Anschnitt (Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau)*, XXXIX, 1987, no. 1, pp. 2-15.
- VANJA (C.), "Bergarbeiterinnen. Zur Geschichte der Frauenarbeit im Bergbau, Hütten- und Salinenwesen. Teil II: Die Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert", *Der Anschnitt (Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau)*, XL, 1988, no. 4, pp. 128-143.

- VANJA (C.), "Frauenarbeit im Bergbau – ein Überblick" in: W. KROKER (ed.), *Frauen und Bergbau. Zeugnisse aus fünf Jahrhunderten. Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 29. August bis 10. Dezember 1989*, Bochum, 1989, pp. 11-29.
- WOLTERS (J.B.), *Mijnbouwkundige nomenclator. Nederlands-Engels-Frans-Duits-Spaans*, Groningen, 1949.
- ZOLA (E.), *De Mijn*, Amsterdam, 1993.

'In Belgium, women do all the work.' Le travail des femmes dans les charbonnages de Liège, XIXe-début XXe siècle

LEEN ROELS

RÉSUMÉ

Cet article traite d'un thème peu connu de l'histoire sociale belge: le travail des femmes dans les charbonnages, spécifiquement dans la région liégeoise. Sur base essentiellement de recherches empiriques, menées sur des collections de livrets d'ouvriers, et de statistiques, nous avons essayé de comparer des aspects quantitatifs et qualitatifs du travail des femmes dans les charbonnages liégeois avec des théories de ségrégation sexuelle au travail. Celles-ci ont été établies dans d'autres pays, principalement en Grande-Bretagne et en France. De plus, les thèses de Patricia Hilden sur le rôle et la signification du travail féminin en Belgique au XIXe siècle, sont examinées de manière critique. La thèse de Hilden, selon laquelle les femmes, dans la seconde moitié du XIXe siècle, ont travaillé dans les mines belges non seulement plus longtemps, mais aussi davantage que dans les autres pays européens, peut être confirmée par cette recherche sur le travail des femmes dans les mines liégeoises.

La cause principale de cette situation est à rechercher dans la législation nationale. L'interdiction légale du travail souterrain des femmes a eu des effets relativement tardifs. Dans une industrie minière grosse consommatrice de main-d'œuvre, l'influence de la législation a été contrée par l'argument de la réduction des coûts salariaux par le travail des femmes. En outre, la mécanisation des tâches souterraines qui étaient exécutées en Belgique par les femmes, était parfois trop coûteuse ou trop difficile étant donné la conformation géologique de ces mines. Les fonctions que les femmes

occupaient dans les mines liégeoises, montrent beaucoup de ressemblances avec celles de leurs collègues dans les charbonnages étrangers. Il s'agit d'une ségrégation sexuelle claire. Les femmes exécutent des tâches particulières, qui peuvent être considérées comme complémentaires à celles des hommes: le transport du charbon et des pierres, le maniement des pompes et le remblai à l'aide de pierres de zones déjà creusées, pour éviter les éboulements.

À la surface les fonctions des femmes étaient classées en trois catégories: le transport du charbon et des autres matériaux, le triage du charbon et l'entretien des lampes des mineurs.

La thèse de Patricia Hilden, selon laquelle le travail des femmes dans les charbonnages belges n'était pas "gendré" est par conséquent réfutée sur ce point. Dans les charbonnages liégeois, les femmes étaient confinées à des tâches très spécifiques.

'In Belgium, women do all the work.' The labour of women in the coalmines of Liege, nineteenth-early twentieth centuries

LEEN ROELS

SUMMARY

In this article, a little known theme in Belgian social history is discussed: women's labour in the coalmines, in particular those in the Liège area. On the basis of empirical research of a preserved collection of worker's employment books (*livrets d'ouvrier*) and statistical data, we attempt to confront quantitative and qualitative aspects of women's labour with theories about the sexual division of labour, as described in literature about the development in other countries, mainly France and Great-Britain. Moreover, the propositions of Patricia Hilden about the role and the significance of women's labour in nineteenth century Belgium are critically examined.

Hilden's assertion that Belgian women worked not only longer in the second half of the nineteenth century, but also more than in other European countries, holds. National legislation had a decisive influence in this case. An official ban on underground labour for women in Belgium was rather late because of the argument of low labour costs for women's work in the labour-

intensive coalmining industry. Additionally, the main tasks women fulfilled underground implied heavy expenses and were difficult to mechanize, because of specific geological circumstances. The jobs that women performed in the coalmines of Liège bear a great resemblance to those of their fellow female mineworkers abroad. We observed a clear sex segregation. Women were concentrated in certain functions, which can be summarized as additional labour: the transport of coal and rocks, the operation of pumps and the filling of the mined shafts with rocks to prevent collapse. Above ground the functions of women were classified in three categories: transport of coal, sorting of the coal and the maintenance of the miner's lamps. Hilden's proposition that women's labour in the Belgian mines was to a large extent ungendered is, based on these findings, challenged. In the coalmines of Liège, women worked in specific positions.